

46 verslagen

van de restauratiewerkzaamheden van de
gewelfschilderingen in de Laurenskerk van Alkmaar

2003 - 2011

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

Inhoudsopgave

Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. Voorbereiding en eerste werkzaamheden op de steiger, stand van zaken eind juni 2003	6
2 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden juli en augustus 2003	9
3 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden september en oktober 2003	11
4 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden november en december 2003	15
5 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden januari en februari 2004	19
6 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden maart en april 2004	24
7 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden mei en juni 2004	27
8 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden juli en augustus 2004	30
9 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden september en oktober 2004	33
10 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden november en december 2004	37
11 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden januari en februari 2005	39
12 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden maart en april 2005	41
13 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden mei en juni 2005	43
14 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden juli en augustus 2005	45
15 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden september en oktober 2005	47
16 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden november en december 2005	49
17 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden januari, februari en maart 2006	51
18 ^e verslag De werkzaamheden in de maanden april en mei 2006	54
19 ^e verslag De werkzaamheden in de zomer 2006	56
20 ^e verslag De werkzaamheden tussen 14 september en 9 november 2006	59
21 ^e verslag De werkzaamheden in november en december 2006	62
22 ^e verslag De werkzaamheden in januari, februari en maart 2007	63
23 ^e verslag De werkzaamheden in de periode april - 23 mei 2007. Gecorrigeerde versie	65
24 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 24 mei – 18 juli 2007	68
25 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 19 juli – 19 september 2007	70
26 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 20 september – 14 november 2007	71
27 ^e verslag De bespreking op 13 november 2007	72
28 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 15 november 2007 – 26 februari 2008	74
29 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 27 februari – 19 mei 2008	76
30 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 20 mei – 19 augustus 2008	79
31 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 20 augustus – 15 oktober 2008	80
32 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 16 oktober – 10 december 2008	81
33 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 11 december 2008 – 10 februari 2009	83
34 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 10 februari – 24 april 2009	85
35 ^e verslag De werkzaamheden in de periode 27 april – 31 juli 2009	91

36 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 1 augustus – 15 oktober 2009	95
37 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 16 oktober – 16 december 2009	97
38 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 16 december 2009 – 3 februari 2010	98
39 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 4 februari – 14 april 2010	100
40 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 15 april – 16 juni 2010	103
41 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 17 juni – 19 augustus 2010	105
42 ^e verslag	De periode 20 augustus – 14 oktober 2010	107
43 ^e verslag	De periode 14 oktober – 16 december 2010	110
44 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 17 december 2010 – 10 februari 2011	112
45 ^e verslag	De werkzaamheden in de periode 11 februari – 21 april 2011	114
46 ^e en laatste verslag	De werkzaamheden in de periode 22 april – 24 juni 2011	121

Voorwoord

De restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk. De tijdens het werk voor het tweemaandelijks overleg geschreven 46 verslagen, notitie over de afbakening van het werk (na verslag 5), notitie over de verwijdering van vrijpostigheden uit de restauratie-Van der Kloot Meijburg (na verslag 44).

Toelichting bij de nummering van de gewelfvakken in koorsluiting en noordertransept

Koor

Tijdens het vooronderzoek van het gewelf in Warmenhuizen (jaren 80) hebben Kurvers en Mehra een nummering bedacht die is aangehouden tijdens de proefrestauratie en de daarna volgende restauratie. Systeem: middelste vak koorsluiting; nr 1, naastgelegen vak links; nr 2, naastgelegen vak rechts; nr 3, tweede vak links; nr 4, tweede vak rechts nr; 5, aansluitende rechthoekige vakken links; nr 6 en nr 8, de tegenoverliggende vakken; nr 7 en nr 9.

Dus na nr 1, de even nummers links, de oneven nummers rechts. Vanwege de verwantschap met Warmenhuizen hebben wij de vakken van de koorsluiting in Alkmaar volgens hetzelfde systeem genummerd. Als iemand vraagt naar de plaats van het ten onrechte in het koor gecopieerde scheepje, dan is het antwoord dus; vak 10.¹

Noordertransept

De in Amsterdam teruggevonden planken waren min of meer gesorteerd gebundeld volgens de nummering die met krijt op de planken was aangebracht. Die nummering vergemakkelijkte de eerste uitleg en herkenning in december 1999. Hoewel de nummering kennelijk is ontstaan tijdens het uitbreken van het gewelf in 1885 en niet tevoren was uitgedacht, hebben wij die nummering aangehouden omdat die voorlopig nog steeds herkenbaar op de planken en de daarvan gemaakte en te maken foto's aanwezig is. Dat vak X niet als N1 is genummerd, hangt ongetwijfeld samen met het feit dat het hele vak uit 1830 stamt.

¹ Het is in 2005 verwijderd, zie verslag 16

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar.
Vorbereiding en eerste werkzaamheden op de steiger, stand van zaken eind juni 2003.**

Op 7 mei 2003 werd in de consistorie van de kerk de eerste bespreking gehouden over het net begonnen werk. Deelnemers: Piet Verhoeven, hoofd afdeling Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Alkmaar, Joop Elsinga van dezelfde dienst, Huub Kurvers namens de Rijksdienst van de Monumentenzorg en de restaurateurs Edwin van den Brink en Willem Haakma Wagenaar.

Zoals afgesproken zullen deze bijeenkomsten om de twee maanden plaatsvinden en zullen de restaurateurs hun bevindingen tevoren op schrift stellen. De volgende notities zijn bestemd voor de bijeenkomst van 9 juli a.s.

Opbouw steigers, trappen en verbinding van beide steigers bovenlangs, inrichting werkruimtes en begin meetwerk

Begin februari was de werkvloer op de steiger in het noordertransept te bereiken via de ruime noodtrap langs de noordelijke transeptgevel. Meteen zijn toen de afstanden tussen de ribben opgemeten om die maten te kunnen vergelijken met de breedtematen van het terug te plaatsen oude beschilderde beschot. De steiger in het koor met de verdiepingen en vloeren voor de uitvoering van de verschillende restauratiewerkzaamheden was op 21 maart gereed. Daarna konden gereedschap, plaatmateriaal en hout naar boven worden getakeld voor de opbouw en inrichting van de werkplaatsen. De gaten in de vloeren om de steigerpijpen zijn stofdicht afgedicht, terwijl op de bovenste steigervloer werd begonnen met het uitzetten en aanbrengen van de meetlijnen op de drie zuidelijke gewelfvakken in het koorgewelf. Zodra de gaten waren afgedicht zouden de vloeren worden gelakt, waarna de afsluitbare zagerij, de werktafels en de bergschappen op de onderste verdieping zouden worden opgebouwd en op de tweede verdieping een gesloten kantoortje zou worden getimmerd en ingericht. Op dringend verzoek van de beheerder is het lakken na het aanbrengen van de eerste laag (vrijdag 18 april) een week uitgesteld in verband met de door de beheerder gevreesde terpentinelucht. Dit hield in dat de werkzaamheden op de steiger in die week beperkt moesten blijven tot het aanbrengen van de laatste meetlijnen op de drie zuidelijke gewelfvakken.

Nadat de vloeren op zaterdag 26 april waren afgelakt is in de volgende weken doorgewerkt aan de inrichting van de werkplaatsen. Naast het kantoortje is ook een plaats voor de koffiemaaltijd ingericht, met aanrecht, spoelbak en ijskast. Met de electricien is de aan te brengen verlichting nader bepaald en door hem stapsgewijs gemonteerd. De honderdtwintig in Amsterdam gemaakte bakken voor opslag en verplaatsing van de oude planken zijn met de elektrische lier omhooggebracht. De electra, inclusief compacte zwerfkasten op alle steigervloeren, is nu vrijwel gereed. Er ontbreken alleen nog twee van de vijf daglichtlampen bij het koorgewelf. Om stukken gereedschap en andere lichte lasten op elk moment geruisloos naar boven te kunnen brengen is nog een met de hand te bedienen takel met kist in het trappenhuis aangebracht.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Met behulp van een puntlicht en een schietlood zijn de verticale meetlijnen op de drie zuidelijke gewelfvakken geprojecteerd en vervolgens in krijt nagetrokken. Schietlood en puntlicht werden daarbij boven dezelfde haaks op het gewelfvak staande lijn geplaatst.

Tegenover elk vak werd zo'n loodlijn, met behulp van een lang meetlint als passer, op de steigervloer geconstrueerd, alles volgens de in 1990 in Warmenhuizen uitgedachte en daar voor het eerst toegepaste methode. Na het aanbrengen van de verticale meetlijnen is daarop een verdeling in meters aangebracht. Door de meterpunten zijn horizontale krijtlijnen getrokken. Hun richting was met de passer bepaald (enige malen herhaalde 3-4-5 constructie, ter controle van de onderlinge afstanden tussen de horizontalen).

Op drie vellen polyesterfolie waren dezelfde meetlijnen met vijfmaal kleinere tussenafstanden in inkt getrokken. Deze vellen zijn bevestigd op de twee meter hoge tekenborden die ter plaatse van plaatmateriaal en vuren latten zijn gemaakt. Met deze lijnen als houvast is het meten en tekenen begonnen. Inmiddels zijn alle naden, scheuren, inzetstukken en oude spijkergaten in de de vakken 9 en 7 (de meest zuidelijke vakken) op schaal 1: 5 getekend. Tijdens het tekenen werd duidelijk hoe deze twee vakken bij hun demontages in 1885 en 1923 zijn gebroken en gescheurd en hoe de timmerman de schade daarna heeft hersteld. Het tekenen was dus meteen zeer leerzaam maar door die vroegere behandelingen ook heel tijdrovend.

Extra meetwerk in het transept

De scheve stand van de ribben in het transept is een gevolg van de in de jaren twintig begonnen en pas in de oorlog voltooide restauratie van kap en toren. De muren zijn toen aan bovenzijde uitgehakt om er een verstijving van gewapend beton in te kunnen aanbrengen. Hiertoe moest de gehele kapvoet worden weggezaagd. De betonconstructie werd voorzien van ankers waaraan de stijlen en standzonen met hun vernieuwde onderkanten weer werden bevestigd. Met het vastleggen van de posities van de weggenomen onderdelen en het corrigeren van mogelijk door het afbreken van de kruisingstoren nog toegenomen afwijkingen in de stand van de ribben heeft men het niet al te nauw genomen waardoor de schilderachtige opvatting van die tijd nu vastligt in ijzer en beton. Daarom is in mei begonnen met het uitzetten van verticale meetlijnen over de vijf binnenste vakken aan oostzijde, weer volgens de zojuist beschreven methode, om de stand van de ribben ten opzichte van die meetlijnen vast te leggen als voorbereiding van de operaties die besloten zullen worden met de herplaatsing van het teruggevonden oude beschot.

Restauratie van het gewelf in de koorsluiting

De restauratie van de gewelfschildering zal beginnen met de demontage van het beschot. Dit gebeurt zodra een uit te nemen vak is opgemeten en vervolgens op een druk daarvan ook de voorstelling geheel is overgenomen. Een andere noodzakelijke voorbereiding is inmiddels uitgevoerd: De demontage van de gewelfschotel met het gelaat van Christus. De schotel met de merkwaardige krans van stralen en kruisbloemen is beveiligd met aan de ribben gesjorde banden, waarna de drie in het kopse hout van de koningstijl gedraaide bevestigingsschroeven zijn losgedraaid. Nadat de banden waren losgemaakt is de schotel op de steiger schoongezogen en met de beschilderde kant naar boven op de vloer gelegd. Vervolgens is ook de in het zicht gekomen onderkant van de koningstijl schoongezogen waarbij niet alleen stof, houtmeel en dode vlinders in de slang verdwenen, maar ook de kern van de koningstijl. Tot welke hoogte deze aantasting zich uitstrekt zal in de kapruimte worden onderzocht door middel van boringen.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Begonnen is met het openen van de krat met de planken van “vak X”, afkomstig uit het aan de viering grenzende gewelfvak aan oostzijde. Deze planken zijn overgebracht in nieuwe platte bakken en daarin met de lier naar de onderste werkruimte in de koorsteiger gebracht. Na inspectie van de planken is met het herstel van scheuren en gaten en de versterking van verzwakte plekken begonnen. Hierbij wordt de werkwijze toegepast die in Warmenhuizen is ontwikkeld en daarna in de Oranjezaal in Den Haag en de Zuiderkerk in Enkhuizen is verfijnd en vereenvoudigd.

De dagelijkse gang van zaken tot dusver

Op verzoek van de opdrachtgever, de Stichting tot Behoud van Monumentale Kerken in Alkmaar, hebben wij ons bij de uitvoering van het werk gericht naar de beperkingen die voortvloeien uit het gebruik van het gebouw. Dit gebeurt op basis van een maandelijks door de beheerder opgestelde agenda waarin onze mogelijkheden per dagdeel staan aangeduid als “normaal”, “zacht” en “niet”. Dat bij de uitvoering van het werk rekening gehouden moet worden met het gebruik van het gebouw was een bekend gegeven. Wij hebben immers in dezelfde omstandigheden aan het koororgel gewerkt. Beter dan toen mogelijk was, is nu een steiger gerealiseerd die voor de uitvoering van de verschillende werkzaamheden ideaal is en bovendien het gebruik van het gebouw nergens hindert. Verder is er voor ons een eigen parkeerplaats gemaakt en beschikken wij over een eigen afvalcontainer. Niettemin is de voortgang van ons werk vertraagd doordat de voorziene beperkingen, samenhangend met het gebruik van het gebouw, door ons totnogtoe niet konden worden opgevangen buiten de uren dat de beheerder in het gebouw aanwezig is. Hierdoor loopt ons werk ten opzichte van het daarvoor opgestelde schema bijna drie maanden achter. Pas als wij de mogelijkheid hebben met een eigen sleutel het gebouw te openen en af te sluiten zullen wij het werk soepel en efficiënt volgens het berekende tempo kunnen uitvoeren. Het rendement van de vele besprekingen met de beheerder over dit onderwerp is tot dusver een beetje tegengevallen.

WHW, 4 juli 2003, verbeterd op 7 juli

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 2^e verslag
De werkzaamheden in de maanden juli en augustus 2003.**

Huishoudelijke zaken

Op 8 juli zijn met Peter Heisterkamp, Directeur van de Stichting Beheer en Piet Verhoeven, Hoofd van de Gemeentelijke Monumentendienst, definitieve afspraken gemaakt over het gebruik van eigen sleutels door de restaurateurs en een huishoudelijk reglement. Inmiddels beschikken wij over de verlangde sleutels zodat wij desgewenst vroeg met het werk kunnen beginnen en werk na vertrek van de beheerders kunnen afronden. Om te voorkomen dat het alarm wordt ingesteld terwijl nog iemand in het gebouw aanwezig is, hebben wij in overleg met de beheerder een aan- en afwezigheidsbord aangeschaft dat door de beheerder bij de dienstingang is gemonteerd nadat de namen van de dagelijkse gebruikers en de restaurateurs op de te verschuiven bordjes waren gedrukt. Keurig en duidelijk.

Bezoek en overleg

Op 9 juli heeft een groete delegatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de steiger en ons werk bekeken, te weten: Directeur Fons Asselbergs, de Adjunctdirecteuren Jan van de Voorden en Onno Wiersma, de consultants bouwkunde Rudolf Wielinga en André Winder, accounthouder Lilian Kusters en senior medewerker schilderijen Huub Kurvers. Met Piet Verhoeven, Hoofd van de gemeentelijke Monumenten dienst, Joop Elsinga en Carla Rogge van dezelfde dienst, hebben zij de uitleg van collega's Edwin van den Brink, Ramses Hertman en mij aangehoord en met ons van gedachten gewisseld over de ontwikkeling van het werk en de daarin opdoemende vraagstukken. Heel geanimeerd allemaal.

Meten en tekenen in de koorsluiting

Van het zuidoostelijke vak 5 is nu ook het plankenpatroon met scheuren en spijkergaten opgemeten en getekend op schaal 1 : 5. Deze tekening en de eerder gemaakte tekeningen van de zuidelijke vakken 7 en 9 zijn op gematteerd polyesterfolie gereproduceerd. De voorstelling van vak 7, centrum van de Hel, is inmiddels op de afdruk getekend. Daarbij zijn de oorspronkelijke toonverschillen, voorzover herkenbaar, in horizontale arcering aangeduid. Van de aanvullingen en vervangingen van de vorige restauraties zijn alleen de lijnen aangegeven, zodat het oorspronkelijke en het niet-oorspronkelijke werk duidelijk zijn onderscheiden en verminkte oorspronkelijke partijen gemakkelijker kunnen worden doorgedacht.

Restauratie van het koorgewelf

Nu vak 7 geheel in tekening is gebracht, kan dit worden gedemonteerd. In verband met de bij geluiden van deze operatie en de mogelijk optredende tocht vanuit de kapruimte, zal hiervoor een rustige week worden uitgekozen.

Nog meer meetwerk in het transepten

Voorzover de toestand van de planken dat toelaat, worden nu de breedtematen van het oude beschot uitgebreider opgenomen zodat deze maten met de maten van de kap kunnen worden vergeleken. De onregelmatigheden in de bovenste helft van de kap komen vrijwel

overeen met de verschillen in breedtematen van het beschot uit de bovenste helft. Bij het passen van de afdrukken van de steunlatten die in 1830^{II} over het beschot werden gespijkerd, blijken de verticalen van de randversiering niet altijd precies aan te sluiten. De kap was dus toen door zetting nog wat meer vervormd. Maar ook bij het passen van de stukken die, getuige de zaagsporen aan achterzijde, bij 17^e-eeuws herstel werden aangebracht, blijken er ten opzichte van het oorspronkelijke werk kleine vervormingen in de kap te zijn bijgekomen, vooral in het westelijke vak naast de viering, waar de noordwestelijke vieringpijler als laatste werd opgetrokken na de sloop van de laatste resten van de vroegere kerk. De absurde scheefstand in de standzoon-stukken van de ribben is ontstaan tijdens de in de oorlog uitgevoerde restauratie.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Van drie vakken zijn de planken schoongemaakt, hun scheuren geheeld en spijkerresten verwijderd. Nu worden de beschadigingen aan de uiteinden en aan boven- en onderranden gerepareerd met daartoe aangeschaft oud eikenhout. Gaten worden gevuld met een plamuur van zaagsel en houtlijm. Van losse brokstukken zijn sommige weer tot één plank verenigd zodat hun plaats in het gewelf gemakkelijker kan worden teruggevonden. De nummering die vroeger op de planken is aangebracht blijkt fouten te bevatten. Twee groepen van planken zijn door ons op grond van hun maten en geschilderde decoratie in een ander vak ondergebracht dan waar zij eerder volgens die nummering leken thuis te horen.

De afbakening van de werkzaamheden

Tijdens het tweede overleg over de voortgang van het werk, gevoerd op 9 juli, is door ons met de gedachte gespeeld ook de andere zes vakken in de koorsluiting in tekening te brengen op momenten dat het gebruik van het gebouw de voortgang van onze andere werkzaamheden zou verhinderen. Door op deze wijze iets in de selectie van uit te voeren werkzaamheden te verschuiven, zou de steiger ook op die momenten in gebruik blijven en ons beeld van de in het verschiet liggende vraagstukken kunnen aanvullen. Inmiddels raken wij goed op gang en zijn wij ook in het transept gestuit op complicaties die het noodzakelijk hebben gemaakt letterlijk alle kratten met planken te openen. Het opmeten van de breedtematen van planken uit verschillende hoogtes in het gewelf is al genoemd. Ook de gevolgen van de vroegere opslag on-der lekkende verwarmingsbuizen dwingen ons af te wijken van de eerder gemaakte selectie van werkzaamheden. In enige planken uit vier van de veertien vakken is een schimmel actief gebleven. Drie van die vakken stonden niet op ons behandelingsprogramma 2003-2004. Het spreekt vanzelf dat deze planken met voorrang opnieuw worden schoongemaakt en gedroogd en, indien noodzakelijk voor hun behoud, zondere uitstel zullen worden geconsolideerd.

WHW, 29 augustus 2003, opgesteld voor het overleg op 3 september

^{II} de latten bleken al in 1721 aanwezig, zie verslag 28

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 3^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden september en oktober 2003.**

Bezoek en overleg

In het vorige verslag zijn enige werkzaamheden genoemd die in het belang van het werk zullen moeten worden uitgevoerd, hoewel zij strikt genomen buiten het voor 2003-2004 afgebakende deel van de restauratie vallen. Tijdens het op 3 september op de steiger gevoerde overleg met Huub Kurvers (RDMZ) en Piet Verhoeven is afgesproken dat deze verschuiving binnen het werk in een aparte notitie zal worden toegelicht.

Ter gelegenheid van de Open Monumentendag was ook de Laurenskerk op zaterdag 13 september voor het publiek opengesteld. De gelegenheid werd door de gemeente Alkmaar benut om de in gang zijnde restauratie alsnog ceremonieel te laten beginnen met het openen van een symbolische deur in een 4 meter brede reproductie van de Hel, opgesteld in het koor. Na toespraken door burgemeester mevrouw van Rossen, wethouder Godijn en voorzitter Parigger van de Stichting Behoud, werden de twee sloten in de deur door de wethouder en directeur Asselbergs van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ontgrendeld met de sleutels die zij daartoe van voorzitter Parigger hadden ontvangen.

De drie achter de helledeur opgestelde restaurateurs (Edwin v.d. Brink, Ramses Hertman en ik) kwamen tevoorschijn en waren verder de gehele dag op de steiger aanwezig om uitleg te geven aan de bezoekers die in ploegjes van 12 man door vrijwilligers naar boven werden geleid.

Evert Jan Nusselder had laten weten dat hij met collega's van de Rijksdienst en drie Engelse gasten het werk op 30 september wilde bezichtigen. Op de afgesproken dag was hij helaas door ziekte verhinderd. Het bezoek bestond daardoor uit Taco Hermans, Michiel van Hunen en Huub van de Ven van de Rijksdienst en hun gasten; Christopher Wood, Robert Gowing en John Stewart van de English Heritage. Na het uitwisselen van vragen en antwoorden over schildering, gewelf, restauratiegeschiedenis en restauratieplan, toonden wij een oude plank uit het transept met de in het vorige verslag gesignaleerde zwarte schimmel en het inmiddels ontvangen rapport over het in onze opdracht door het *Centraal Bureau voor Schimmelcultures* uitgevoerde onderzoek naar de aard van deze en andere in het hout aanwezige schimmelsporen (Rapport: *Aanwezigheid van schimmels op houten panelen*, TM 03.108, Utrecht 19-9-03). Huub van de Ven was de zwarte schimmel (*Chaetonium elatum*) niet eerder tegengekomen en zal aan de hand van dit rapport voor ons nagaan of er enig gevaar te duchten is en welke tegenmaatregelen er eventueel moeten worden genomen.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Ook van vak 9, het op de punt staande meest westelijke vak aan zuidzijde, is nu de voorstelling op de afdruk van de opmeting van het plankenpatroon op schaal 1 : 5 getekend. Tijdens het tekenen verbaasde mij de aanwezigheid in de schildering van een niet eerder bewust waargenomen matelot-achtige vorm op de één-na-bovenste plank. Nadere beschouwing van de morsige overschildering leerde dat deze plank en de planken daarboven en daaronder afkomstig zijn uit het zuidertransept, uit het vak met het kruis, waarvan acht planken zijn vastgelegd op een oude foto van het Rijksmuseum (zie W.Kloek's artikel in *Glans en Glorie van de Grote kerk*, 1996, afb. 3, p. 36). De 'matelot' is de voet van dit kruis. Dat gefotografeerde restant bestond dus nog toen het door

Gerhard Jansen onnauwkeurig in de naastgelegen travee werd nagevolgd om tenslotte te worden gebruikt om de ruimte te dichten boven de dansende duivel in de Hel. Over het lot van de rest hoeven we geen illusies meer te koesteren.

Na voltooiing van de tekening zijn er afdrukken op papier en polyesterfilm van gemaakt terwijl de tekeningen van het plankenpatroon in de vakken 7 en 9 gespiegeld zijn afgedrukt. De vakken 7 en 9 zijn hierna volgens programma gedemonteerd. Tegelijk met de demontage zijn alle bijzonderheden van de achterzijde op de spiegeldrukken vastgelegd. De vele klampen die ter versteviging aan achterzijde waren bevestigd, en de notities, nummers en andere bijzonderheden werden opgemeten en op de tekening overgenomen nadat het hout van stof en spijkers was bevrijd.

Op dit moment wordt getekend aan de voorstelling van vak 5 (Harriët en ik) en is vak 3 voorzien van het lijnenraster in krijt zodat hiervan ook het plankenpatroon kan worden opgemeten.

Restauratie van het koorgewelf

Met de demontage van de vakken 7 en 9 is de restauratie van het Laatste Oordeel werkelijk begonnen. Alle onderdelen waren tevoren op afdrukken van de tekeningen genummerd.

Na het demonteren werd elk uitgenomen stuk aan achterzijde voorzien van een klein etiket met het corresponderende nummer en, nadat klampen en andere eigenaardigheden op de spiegeldruk waren vastgelegd, in een klaargezette platte kist gelegd.

De demontage is zonder complicaties verlopen en maakt het mogelijk de toestand van het uitgenomen beschot en het verscholen deel van de kapconstructie nader te bestuderen.

Zoals aan de breuken in het oorspronkelijke beschot al was te zien, was het hout ernstig verzwakt toen het in 1885 uit de kap werd losgemaakt. Sommige planken blijken zacht als turf zodat het werken met de stofzuiger uiterst voorzichtig moet gebeuren.

Tot onze verrassing bestaan ook de onderste delen van de kapconstructie merendeels uit oud materiaal. Wel zijn vele schenkels met dun loofhout opgedikt of herplaatst op een tussengeplaatste klos. Dit hangt samen met het iets naar voren verplaatste spantbeen tussen de vakken 5 en 7. De verplaatsing is kennelijk gebeurd omdat het spantbeen is gespalkt met een profielijzer dat bij ongewijzigde stand gering effect zou hebben op het punt waar gewelf en dakbeschot het dichtst bij elkaar komen en het spantbeen het zwakst is.

De schenkels bovenin en hun bevestiging aan het roosterhout vertonen allerlei gebreken.

Voortgezet meetwerk in het transept

Nadat alle planken uit het tweede oostelijke vak, gerekend vanaf de viering, waren geconsolideerd zijn zij gepositioneerd binnen een uitslag van het gewelf die op de met papier belegde steigervloer was uitgezet. Op deze manier is vastgesteld hoe sommige gapingen tussen de planken moeten worden gevuld, rekening houdend met de minimum- en maximumbreedte / hoogtemaat van de oude planken. Zo is eveneens bepaald hoe groot de aanvullende stukken tussen de plankeinden en de ribben zullen worden.

Uit de smalle derde travee is het benedenste deel van het eiken oorlogs-beschot verwijderd om de samenstelling en verankering van spanten en sporen te kunnen bekijken. Ter wille van de vergelijking van de onregelmatigheden in de huidige kap en de maten van

de bewaarde planken zijn inmiddels alle vakken op de eerder toegepaste wijze van een meetlijn voorzien en opgemeten.

De verzameling planken waarvan de oorspronkelijke plaats door het ontbreken van een krijtnummer nog niet was vastgesteld is op de steiger uitgelegd. Vervolgens zijn hun afmetingen en de plaatsing van hun spijkergaten vergeleken met dezelfde gegevens van alle vakken uit het noordertransept. De uitkomst was verrassend. De meeste langere planken bleken niet in het noordertransept te passen. Eén complete plank, dus met aan beide einden een schabloon-strook, was korter dan het smalste vak in het Noordertransept. Controle van de maten aan zuidzijde bracht aan het licht dat de bewuste plank afkomstig moet zijn uit het derde vak van het zuidertransept dat ruim 10 cm smaller is dan het smalste vak aan noordzijde. Op grond van deze uitkomst lijkt voorlopig te moeten worden aangenomen dat de overgebleven planken een rest zijn van het gewelf uit het zuidertransept waarvan de bestbewaarde delen in de jaren 20 vanuit het Rijksmuseum naar Alkmaar zijn geretourneerd.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Na het lijmen en vullen van scheuren en spijkergaten in het restant uit de twee westelijke vakken (X aan oostzijde, A aan westzijde) en het tweede vak aan oostzijde (N2) met de figuur van Maria met de 7 zwaarden, zijn de beschadigingen aan messing en groef in behandeling genomen. Met de elektrische figuurzaag heeft Ramses aanvullingen pasklaar gemaakt en aan de beschadigde planken gelijmd. Vervolgens zijn messing of groef in de aanvullingen aangebracht. Als er geen resten van de oorspronkelijke aansluitingen aanwezig waren, is de positie van de nieuwe messing en groef afgeleid van de plaats van de plank in het plankenpatroon. Bij het verstevigen van de zwakste planken is voor het eerst ook gebruik gemaakt van zeer dun berkentriplex. Omdat de herplaatsing van het naastgelegen derde vak (N3) door de scheefstand van de ribben bemoeilijkt wordt en alleen door voorbereidend passen en schuiven op de vloer kan worden uitgezocht hoe dit vraagstuk kan worden opgelost, zijn ook de planken van dit vak geconsolideerd (lijmen en vullen van scheuren, versterken van zwakste punten aan de randen).

Edwin is begonnen met het kiezen van de plaatsen waar montageproppen in oude spijkergaten zullen worden aangebracht. Pas als het “proppenpatroon” voor een geheel vak is vastgesteld zal met de plaatsing en bevestiging van de proppen worden begonnen.

Verdere inrichting van de werkruimtes

Het aantal zware stofzuigers is uitgebreid tot vijf. Nieuw zijn ook een tweede zaagtafel met cirkelzaag en bevestiging voor een onderfrees en de al genoemde elektrische figuurzaag. Om ons voor te bereiden op winterse omstandigheden zijn enkele elektrische warmtebronnen ter beproeving aangeschaft. In de kantoorkamer op twee-hoog heeft Edwin een ruime tafelkast getimmerd waarin onze grote tekeningen languit kunnen worden neergelegd. Tegen de noordelijke steigerpijpen aan westzijde heeft hij een houten raamwerk opgebouwd waartegen delen van een plankenvak uit het transept kunnen worden bevestigd om esthetische aanpassingen te kunnen uitvoeren zoals het wegwerken van lekkagevlekken die ontstaan zijn in de Amsterdamse kelders en het bijkleuren van de eigen reparaties.

De afbakening van de werkzaamheden

De opmeting van de nu gedemonteerde vakken uit de koorsluiting heeft duidelijk gemaakt dat bij de herplaatsing van het beschot in de jaren 40 slordigheden zijn ontstaan omdat geen rekening gehouden werd met de veranderingen die men zich bij de plaatsing in het Rijksmuseum had gepermitteerd. Om de onderkant van de ketel en hoek van de oven correct in de vakken 7 en 9 te laten aansluiten, moesten in het museum plankjes ter breedte van de daar weggelaten gewelfrib worden toegevoegd en bijgeschilderd. Bij de herplaatsing in de kerk zijn delen van die toegevoegde plankjes in vak 7, andere in vak 9 terechtgekomen. Mede hierdoor is de voorstelling in vak 9 geknikt herplaatst. Ook andere partijen, bijvoorbeeld vak 3 en vak 8, zijn enigszins gekanteld herplaatst. De hoogte waarop de planken na restauratie zullen worden gemonteerd moet daarom in juiste samenhang opnieuw worden afgestemd. Het gaat immers om één doorlopend tafereel. Daarom zullen de vakken 3 en 1 (middelste vak) worden opgemeten en in tekening gebracht hoewel zij buiten het aanvankelijk afgeperkte gebied liggen. De beloofde notitie over dit onderwerp is in de maak.

WHW, Amsterdam 3 november 2003

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 4^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden november en december 2003.**

Bezoek en overleg

In het vorige verslag ontbreekt het bezoek van de Stichting tot Behoud van Monumentale kerken in Alkmaar op 17 september. Begeleid door Piet Verhoeven, kwamen toen voorzitter Hans Maarten Parigger, secretaris Anneke van Steenberg, Kees De Boer en Hans Kousbroek officieel kennis maken met het werk. De omissie is ontstaan doordat ik die week met vakantie was en naderhand bij het opstellen van het verslag vertrouwde op de notities in mijn agenda en verzuimd heb na te vragen of er gedurende mijn vakantie bezoekers waren geweest.

Bij het vorige bezoek vanuit Zeist, 30 september, moest Evert Jan Nusselder, hoofd Instand-houdingstechnologie, door ziekte verstek laten gaan, maar op 13 november kon hij een bus vol collega's de kerk in loods. Zijn gevolg bestond uit: mevrouw Marika Schnitker (project en netwerkmanagement), Taco Hermans en Michiel van Hunen (senior medewerkers instandhouding), Marc Stappers en Huub van de Ven (medewerkers instandhouding), Gerrit Keunen (senior molens en waterbouwkundige werken), Huub Kurvers (senior schilderijen en decoratieve afwerking), Gerard Overeem (senior natuursteen en beeldhouwwerk), Rudi van Straten (senior orgels, klokken, uurwerken en carillons), Wim Diepenhorst (orgels, klokken, uurwerken, carillons en Buxtehude), Peter Doolaard (beveiliging tegen brand en bliksem), Bram van der Linden (cultuurbescherming), Geert Nienhuis (molens), Mariël Polman (schilderingen en decoratieve afwerking), Gijs van Reeuwijk (molens en waterbouwkundige werken), Hendrik Tolboom (natuursteen en beeldhouwwerk), allen ressorterend onder genoemde Afdeling Instandhoudingstechnologie, verder Rudolf Wielinga (consulent bouwkunde voor Friesland, ten tijde van de restauratie Warmenhuizen voor Noord-Holland) en André Winder (consulent bouwkunde voor het noordelijk deel van Noord-Holland en Amsterdam). Er is gesproken over de toestand en de behandeling van het hout, de conditie van het gebouw en het te verwachten effect van de nieuwe verwarming daarop, de kapconstructie en de reparaties en veranderingen daarinuit de restauratie 1925-1941, de beveiliging van gebouw en steiger tegen brand en bliksem, de documentatie van het werk.

Op 20 november kwam Piet Verhoeven met Gemeente-directeuren Hans Nieuwenhuizen en Jos Kriekaart op bezoek. Zij lieten zich informeren over de te verhelpen technische mankementen en vroegen naar de garantie op het verrichte werk.

Van Wouter Kloek (Rijksmuseum) verkreeg ik afdrukken van nooit gepubliceerde foto's van Het Laatste Oordeel tijdens de restauratie in de museum-opstelling. Op 16 december kwam hij met kunsthistoricus Arthur Wheelock en restorateur Martin Bijl kijken naar de schilderijen en het daaraan verrichte werk. Zij zullen hun bezoek zeker herhalen.

23 december hadden wij de werkruimtes in de koorsteiger ingericht voor de bezichtiging door bestuur, directie en vrijwillige medewerkers van de Stichting Beheer. Na inleidende woorden van de heer Mors, voorzitter van het Stichtingsbestuur, directeur Peter Heisterkamp, vaste rondleider Theo Knop en mij, ging het gezelschap, ruim vijftig mensen waarbij genoemde sprekers en de heer Steenmeijer, lid van het Stichtingsbestuur, verdeeld in vier ploegjes de trappen op om bij het gewelf en in de werkruimtes uitleg te krijgen over de restauratie.

Van de ruim tweehonderd gasten die wij inmiddels op bezoek hebben gehad zijn het vooral de leken die laten merken niet eerder te hebben begrepen wat het werk inhoudt en waarom het zo veel tijd vergt. Opmerkelijk is dat wij ook uit hun mond nooit iets van twijfel aan het nut van onze inspanningen en daarmee gemoeide kosten hebben opgevangen.

Tijdens ons overleg op 5 november vertelde Piet Verhoeven over plannen om het aantal bezoekers nog op te voeren en zodoende de waardering en de steun voor het restauratiewerk te verbreden. Wij hebben ons proberen voor te stellen hoe wij aan dit verlangen tegemoet kunnen komen zonder de voortgang van het werk er door in het gedrang te laten komen. Wij zien die excursies het liefst geconcentreerd op de vrijdagmiddagen. Dat dwingt ons aan het einde van elke week de orde op de steiger te herstellen en voorkomt dat wij een delicate opstelling moeten verplaatsen of tijdelijk uiteen moeten nemen. De andere dagen van de week kunnen wij ons dan geheel op het werk richten.

Het aantal bezoekers is daarmee gelimiteerd en daarom zullen er ook andere middelen gebruikt moeten worden om het publiek over de restauratie op de hoogte te houden. Al in de toelichtingen bij de restauratieplannen is een regelmatig bijgewerkte expositie van tekeningen en foto's met verklarende tekst genoemd. De meest geschikte plaats daarvoor is de ruimte tussen de koorpijlers in de kooromgang. De meest geschikte constructie is het drieluik. De drieluiken kunnen worden gesloten als voor een grote manifestatie of tentoonstelling ook de posities tussen de pijlers schuifbaar achter kraam, kapstok of wisselwand. Maten en omlijsting van zo'n drieluik hebben wij al bepaald en op tekening gezet. Het plan voor de drieluiken werd tijdens de rondgang met de vrijwilligers door Peter Heisterkamp met instemming begroet.

Meten en tekenen in de koorsluiting

De tekening van de voorstelling in het zuidoostelijke vak 5 is vrijwel voltooid. De korte stukken rechtsonder in dit vak verschillen van de invulling zoals die op de foto's uit het Rijksmuseum te zien zijn. Zij zijn dus bij de herplaatsing in de oorlogsjaren vervangen. Net als voor de toen ingepaste bovenste planken in vak 9, blijkt ook voor deze invulling oorspronkelijk materiaal uit het zuidertransept te zijn gebruikt. De door het bruin van Gerard Jansen schemerende zwarte meeldraden zijn door hun plaats in de plank en de daarin aanwezige spijkergaten te herkennen als deel van de bloem links in de plank waarop in het midden de voet van de Cornelius-hoorn stond. Dat op een foto van het Rijksmuseum vastgelegde attribuut is het dus even slecht vergaan als het kruis.

De voorstelling in vak 9 heeft boven het midden een invulling op twee niet oorspronkelijke planken en vertoont drie planken hoger een knik die ontstaan moet zijn tijdens de herplaatsing in de oorlog. Daarom was het lastig maar tegelijk van het grootste belang om de oorspronkelijke positie van die drie door de vorige restauraties gescheiden delen terug te vinden in de kap. Op 4 november is het gelukt de spijkerresten die horen bij de oude spijkergaten in de bestaande oorspronkelijke planken te onderscheiden van de andere spijkerresten in de kap. De posities van de oorspronkelijke spijkers zijn gemarkeerd met stukjes afplakband op het transparante plastic waarmee de vakken 7 en 9 nu zijn afgedicht.

Na het aanbrengen van de benodigde meetlijnen is het plankenpatroon van de vakken 3 en 1 opgemeten en in tekening gebracht.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin is begonnen met het uitgenomen vak 7. Na verwijdering van de ontelbare koperen spijkertjes, de daarmee aan achterzijde bevestigde klampen en de resten van grotere spijkers, zijn de zwakste stukken van het middendeel van dit vak met verdunde lijm verstevigd, waarna

alle stukken samengevoegd konden worden tot delen die ongeveer de hoogte hebben van de oorspronkelijke planken. De oorspronkelijke maat ligt vast in de restanten met een oude messing of groef. Tijdens de vorige restauraties werd de ligging van messing en groef genegeerd zodat de toen aangebrachte onregelmatige invulstukken het plankenpatroon op vele plaatsen onherkenbaar hebben gemaakt. Als de planken hun verdere versteviging hebben gekregen zullen deze invulstukken volgens de oorspronkelijke positie van messing en groef horizontaal worden gedeeld. Het bepalen van de zaagsnee en passen van de herstelde messingen en groeven gebeurt als de planken zijn bevestigd op een van de twee hellende borden die aan weerszijden van de hijsopening tegen de steiger staan.

Metten en passen in het transept

Zoals eerder gedaan met vak N2 (het tweede vak vanaf de viering aan oostzijde met Maria en de zeven zwaarden), is het links aansluitende smalle vak N3 (Jacobsstaf en vier schelpen) op een uitslag van het vak op de steiger uitgelegd. Daarbij bleken de planken, ondanks de tijdens de vorige restauratie vergrote scheefstand van de ribben, in het vak te kunnen worden gepast. Wel zou zonder correctie van de smalle rib aan linkerzijde een loze driehoek daartegen ingevuld moeten worden. Een correctie lijkt onvermijdelijk om de planken uit het naastgelegen vak N4 (Jacobsstaf met twee schelpen) tussen de ribben te kunnen passen. Uit onze opmetingen blijkt dat hier de beschikbare breedte door de scheefstand plaatselijk te klein is. Hoeveel precies kan alleen worden vastgesteld als de planken uit dit vak ook genoeg geconsolideerd zijn om ze op een uitslag te kunnen passen en verschuiven.

Op de uitslag van vak N3 is aan de hand van de maatvoering in de decoratie en de ligging van de spijkergaten bepaald hoeveel planken er ontbreken en wat de hoogtemaat van de vervangers zal moeten zijn. Tijdens dit meetwerk is van de twee missende planken bovenin het grootste deel van de een-na-bovenste plank teruggevonden tussen het uitgespreide materiaal dat merendeels uit het zuidertransept afkomstig blijkt te zijn.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Voor vak N3 kunnen nu de aanvullende planken worden gemaakt. Daartoe zijn stukken eikenhout aangeschaft die als rest bij de fabricage van finer overblijven. Dit materiaal is gekozen omdat hierin de nerf ligt als in kwartiers gezaagd hout. Planken uit dit eikenhout vertonen dan ook dezelfde spiegels als het oorspronkelijke beschot en zij zullen eveneens nauwe-lijks door krimp gaan scheuren. Het hout heeft Edwin met meubelrestaurateur Pol

Bruys op diens grote zaagtafel in Haarlem tot planken gezaagd. Het bijschaven tot de gewenste doorsnede voert hij uit in de werkplaats op de steiger.

Hinderlijk zijn de vlekken en vuilranden die in vele planken zijn ontstaan tijdens hun lange verblijf in de sompige nevenruimten van het Rijksmuseum. De vervuiling lijkt op de vlekken in natgeworden papier. Daarom is aan Pol Bruys en papierrestaurateur Nico Lingbeek gevraagd mee te denken over de verwijdering van die horizontaal verspreide vervuiling in het beschot. Bij een op Lingbeek's atelier uitgevoerde proef bleek dat het vuil zeer gemakkelijk met vocht in beweging is te krijgen en dus met filtreerpapier opgenomen kan worden. Het zal enige oefening vergen om een eindresultaat zonder nieuwe vuilbaarden te bereiken.

Ramses is inmiddels begonnen met de consolidatie van het beschot uit vak N4 om de zojuist genoemde passing op de uitslag van dit vak mogelijk te maken.

De afbakening van de werkzaamheden

Met de tekening van de voorstelling in vak 5 is het in de begroting voor de eerste twee jaar opgenomen meten en tekenen klaar. De ook al gemaakte opmeting van het plankenpatroon in de vakken 3 en 1 valt eigenlijk buiten het in de begroting afgebakende deel van het werk. De opmeting is uitgevoerd en op polyester afgedrukt om, op dagen dat in het drukke seizoen geen enkel geluid uit de steiger mag klinken, het tekenen geruisloos te kunnen voortzetten.

Nu door het meten en passen is vastgesteld waar de knelpunten voor de herplaatsing van het oude beschot in het transept zich bevinden, hebben wij ons hier op de gewelfvakken aan één zijde, de oostelijke, geconcentreerd. Het beschot uit vak X naast de viering dateert van 1830, mist alle korte planken aan de rechterkant en vormt daarom wat het passen betreft geen probleem. Dat laatste geldt ook voor het beschot uit het tegenoverliggende vak A. De ruimte voor vak N2 met de Mariafiguur is door de vorige restauratie te ruim maar de extra ruimte wordt wellicht iets kleiner als de standzoon links iets zou moeten worden verschoven. Dat hangt samen met de oplossing die gevonden moet worden voor het te krap geworden vak N4. Op grond van deze samenhang is begonnen met de consolidatie van het beschot uit de smalle vak-ken N3 en N4 zodat zij gerestaureerd en, na de noodzakelijke correcties aan de tussenliggende ribben, herplaatst kunnen worden. Samen met vak N2 vormen zij dan een representatief drietal vakken. Het bewaarde deel van het in 1830 vernieuwde vak A, rechts van N2, kan wellicht eveneens al in de kap worden herplaatst.

WHW, Amsterdam 3 januari 2004, aangevuld 5-1-'04

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 5^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden januari en februari 2004.**

Bezoek en overleg

Tijdens het tweemaandelijks overleg op 7 januari hebben wij opnieuw gesproken over de ontvangst van belangstellenden die groepsgewijs het werk komen bekijken. Nadien bleken tussen de Stichting Vrienden van de Grote kerk en de Stichting Beheer al afspraken te zijn gemaakt over het indelen van groepen met hun begeleiders en hun komst op de vrijdagmiddagen. Wij vernamen dit uit de mond van een van de vrijwillige begeleiders. Op dezelfde manier hoorden wij dat vrijdag 20 februari al was volgeboekt terwijl wij die middag uitgenodigd waren voor de feestelijke heringebruikneming van de Zuiderkerk in Enkhuizen. Omdat niet alle bezoek kon worden afgezegd, had Piet Verhoeven gezorgd dat Gonna De Reus als begeleidster beschikbaar was. Maar omdat wij de verantwoordelijkheid voor ons werk op de steiger niet bij gelegenheid kunnen overdragen en geen ondergravend precedent wilden laten ontstaan, heeft Harriët het Enkhuizense feest laten schieten om namens de restaurateurs eveneens op de steiger in de Laurenskerk aanwezig te zijn. Wij gaan er van uit dat in het vervolg, ook voor de vrijdagmiddagen, aan ons wordt gevraagd of het bezoek ons schikt. Wij hebben hierover een notitie opgesteld, bestemd voor allen die betrokken zijn bij het gebruik en het onderhoud van de Laurenskerk en het bezoek aan de restauratie-ateliers in koor en transept.

Op 6 februari, na de rondgang van twee bezoekersgroepjes, ontvingen wij een delegatie uit Enkhuizen: de heer en mevrouw Jaap en Loes Swier-Knol namens de Hervormde kerk, architect Ype Hangelbroek met zijn medewerker Boudewijn Van Langen, aannemer Gerard Appelo en mededirectielid/ timmerman Leo Stavenuiter en uitvoerder/timmerman Jos Nieuwboer, allen betrokken bij de restauratie van de Zuiderkerk en decoratieschilderes Leonieke Polman. Op maandag 9 februari kwamen veertien medewerksters van het Stedelijk museum het werk bezichtigen. s'Avonds 10 februari werd voor leden van de Historische Kring een met dia's ondersteunde lezing gegeven over de restauratie. Enige toehoorders waren de vrijdag erna in de kerk present om gewelf en werkruimtes in het echt te zien.

Metten en tekenen in de koorsluiting

De tekening van de voorstelling in vak 5 is afgewerkt en afgedrukt op papier en polyester. Van de vakken 1, 3, 5, 7 en 9 is het plankenpatroon getekend en afgedrukt, van de vakken 5, 7 en 9 ook de voorstelling, van de twee uitgenomen vakken 7 en 9 eveneens de achterzijde. Dat leek voorlopig genoeg, maar omdat wij met de gedachte spelen een beschermende afdichting aan te brengen tussen de schenkels, is begonnen met een tekening van de doorsnede over de middelste schenkels in vak 7. De binnenboog is opgemeten en op papier gezet. De rest zal worden voltooid als de afdichtende folie kan worden verwijderd.

Restauratie van het koorgewelf

12 januari is Barbara Susijn begonnen met het zoeken naar een manier om de vernislaag van de schildering te verwijderen. Het oppervlak van een plank uit vak 7 heeft zij strook voor strook bedekt met filtreerpapier dat was bevochtigd met een mengsel van ethanol en iso-octaan in verschillende verhoudingen en bedekt met een tweede laag filtreerpapier of

ander ab-sorberend materiaal, met en zonder afsluitende laag Melinex. Zij varieerde ook de werkingstijd, controleerde die met een kookwekker, en legde de proeven systematisch vast. Het lukte haar de vernis zonder verfverlies vrijwel geheel op te lossen en met het absorberende materiaal af te nemen. In diepere nerven achterblijvende vernisresten kunnen op verschillende manieren worden weggenomen met gebruikmaking van dezelfde oplosmiddelen en wattenstaafjes. Op basis van deze gunstige uitkomst zijn de benodigde oplosmiddelen en hulpmaterialen besteld. Als alles is afgeleverd zullen ook enige planken boven en onder de eerst behandelde plank door Edwin zijn geconsolideerd zodat de reiniging op een groter deel van de voorstelling kan worden voortgezet.

Metten en passen in het transept

Van vak N3 is de bovenste plank teruggevonden, niet de één-na-bovenste, zoals in het vorige verslag staat. Inmiddels is tussen de ongeplaatste planken ook de plank herkend die de bovenste vier met N4 genummerde planken bekroont. Maar bij nadere beschouwing tijdens het passen van de reparaties aan messing en groef, bleek het gecompleteerde bovenste vijftal niet exact aan te sluiten op de daaronder liggende plank. De bovenste vijf, ofwel de daaronder gelegen drie, horen niet in dit vak thuis maar in een even smal vak aan westzijde. Aangenomen moet worden dat de gedeeltelijk opnieuw aangebrachte nummers dateren uit 1972 toen serieus is overwogen om het beschot in het gewelf van het transept van de kerk in Naarden te plaatsen (mededeling van Jan Tuin, auteur van vele publicaties over de Naardense kerk). Bij het passen en verduidelijken van de vervaagde nummering zullen de vergissingen zijn gemaakt

Restauratie van het gewelf uit het transept

In het houtatelier ligt een platte kist met kleine brokstukken die tijdens hun verblijf in Amsterdam van de genummerde planken zijn afgebroken. Daartussen bevond zich een fragment dat bij nadere beschouwing uit vak N3 afkomstig bleek te zijn. Het draagt het missende deel van de bovenste schelp rechts en een stukje van de Jacobsstaf.. Ramses heeft in de eerder al door hem gemaakte eiken aanvulling ruimte gemaakt en daarin het teruggevonden fragment bevestigd. Het past precies. De consolidatie van het beschot uit vak N4 is ver gevorderd. Eerdaags zullen ook deze planken op een uitslag van het gewelfvak uitgelegd kunnen worden. Om de ontbrekende planken in de vakken N2, N3 en N4 in de juiste vorm te kunnen bijmaken is van zo'n plank een doorsnede op ware grootte getekend. Op basis van deze tekening zijn ook de voor dit werk benodigde schaafbeitels gemaakt. De planken hebben inmiddels hun tapse doorsnede en de groef aan onderzijde gekregen en zijn in Edwin's Mercedes van de werkplaats van Pol Bruys naar de kerk overgebracht.

Verdere inrichting van het schilderijenatelier

Tussen de vensters aan zuidzijde hadden wij al een kast met werkblad in de steigerconstructie bevestigd. Onder in deze kast zal een centrifugaalmotor worden geplaatst voor de afzuiging van hinderlijke dampen van de oplosmiddelen die worden gebruikt bij de verwijdering van de vernislaag op de schildering uit de koorsluiting.

Om de lucht zo dicht mogelijk bij het werk te kunnen wegzuigen zal aan een tralieligger een horizontale op de motor aangesloten pijp worden opgehangen waaraan flexibele buizen zijn bevestigd. Verder komen er enkele scharnierende pijpen dicht bij de kast. Een verbinding naar het houtatelier is eveneens voorzien. De weggezogen lucht zal door een opening in het naastgelegen venster worden afgevoerd. De opening wordt aangebracht in een stuk multiplex dat in de plaats van een uit te nemen glaspaneel wordt gemonteerd. De opening zal aan buitenzijde worden afgeschermd tegen regen en wind.

Voor het werk aan de losse planken heeft Edwin het genoemde werkblad vervangen door een ruime L-vormige tafel die, steunend op stampwerkpijpen, ook aan de kast is gekoppeld.

Voor de esthetische afwerking van het schilderwerk heeft hij een tweede raamwerk gemaakt, even hoog als het eerder gemaakte raam aan noordzijde, maar draaibaar om een verticaal aan de steiger gemonteerde 3 meter pijp, zodat op het raamwerk geplaatst gewelfbeschot naar de hijsopening gekeerd kan worden en het resultaat van reiniging of retouche vanuit de viering kan worden beoordeeld. Het raamwerk is weer grotendeels gemaakt van het hout van de kisten die in 2000 voor het teruggevonden beschot waren gemaakt. Het steunt en rolt op twee driewielige lastdragers (tegenwoordig wel “hondje” genoemd, overgenomen uit het Duits, maar onzinnig want honden zijn overal als trekdier, maar nergens als lastdier gebruikt).

De afbakening van de werkzaamheden

Sommige handelingen verlopen bij lagere temperaturen moeizamer dan bij hogere temperaturen, bijvoorbeeld verlijming en injecties in zwak hout. Bij het lijmen worden daarom hout, lijn en handen met een infraroodstraler verwarmd. Dat kan ook bij het injecteren, maar zonder afzuiging zou dat hinderlijk en ongezond zijn. Opmeten en oude foto's vergelijken met de huidige toestand, kan juist rillerigheid voorkomen en daarom zijn door mij in februari niet alleen details in Het Laatste Oordeel vanaf de rolsteiger bekeken maar ook de vervaagde kepersversiering op de ribben en nokribben in de gehele kerk, waarbij vooral gelet is op de richting van de kepers en hun begrenzing aan bovenzijde. Als straks de herstelde planken uit de vakken N3 en N4 op de uitslag van het gewelf zijn gelegd, zullen ook de bovenste planken van het westelijke smalle vak C worden uitgepakt om de verwisseling van planken uit dit vak en vak N4 op te sporen. Dus toch ook al bemoeienis met dit derde vak aan westzijde.

Nadere verduidelijking

Zoals beloofd is nu de overschrijding van het aanvankelijk afgebakende deel van de restauratie in een aparte notitie vastgelegd [volgt hieronder].

De door ons gehanteerde nummering van de gewelfvakken is aangegeven op twee plattegronden en voorzien van een korte toelichting [in deze bijlage op p. 1].

WHW, Amsterdam 29 februari 2004

De afbakening van de werkzaamheden

Voor de restauratie van het houten gewelf met de schildering van Het Laatste Oordeel in de koorsluiting en de restauratie en uiteindelijke herplaatsing van het teruggevonden beschot met geschilderde afwerking uit het noordertransept, is een gedetailleerd plan met begroting opgesteld. De uitvoering van het gehele plan zal acht jaar vergen. Op grond van dit plan is eind 2002 geld beschikbaar gekomen voor de uitvoering van een eerste deel van het gehele werk.

Dit eerste deel en de bijhorende kosten moeten in twee jaar zijn uitgevoerd en afgerekend. Eerst moesten de speciaal ontworpen steigers worden aangeschaft en opgebouwd en daarbinnen de werkplaatsen voor het restauratiewerk worden ingericht. Pas na deze investering kon met de uitvoering van het echte werk een begin worden gemaakt. Het op te leveren deel moest duidelijk omschreven en herkenbaar zijn. Zo'n afbakening was gemakkelijk te maken want het te restaureren gewelf is structureel in vakken verdeeld en het beschot wordt ook vaksgewijs in behandeling genomen en het voorbereidende documentatiewerk wordt eveneens vaksgewijs uitgevoerd. De afbakening kwam op het volgende neer (zie bijgaande plattegronden):

Koorsluiting. Drie vakken opmeten en tekenen (nrs 9, 7 en 5), twee ervan demonteren, restaureren en herplaatsen (9 en 7). Vak 5 alleen demonteren als het verborgen deel van het spant tussen 5 en 7 ernstige gebreken zou vertonen.

Noordertransept. Drie vakken restaureren en herplaatsen (A, X en N2).

Toch vermeldden wij al in ons tweede tweemaandelijks verslag een noodzakelijke overschrijding van de eerder gekozen afbakening. Bij het openen van de kisten met beschot van het transept bleek namelijk dat in sommige planken een schimmel actief was gebleven, zowel op de planken uit het in behandeling genomen vak N2 als op planken uit vakken die wij volgens de afbakening nog niet in behandeling zouden nemen. Alle kisten moesten toen worden geopend en alle planken waarop de schimmel zich manifesteerde moesten extra gedroogd, indien nodig ook al geconsolideerd en onder controle gehouden worden.

Een tweede factor die ertoe kan leiden de afbakening te negeren is het gebruik van de kerk. Er vinden bijeenkomsten en concerten plaats, het orgel wordt bespeeld, gestemd en voor lessen gebruikt. Omdat op die momenten de meeste van onze werkzaamheden moeten worden onderbroken, kan dan wel worden doorgegaan met het meten en tekenen van de nog niet op het programma geplaatste vakken. Het voordeel daarvan is dat de steiger ook dan in gebruik is en dat ons beeld van de in het verschiet liggende vraagstukken er door wordt aangevuld. Zo is inmiddels het plankenpatroon van de vakken 3 en 1 in de koorsluiting getekend. De tijdens de vorige restauratie ontstane scheefstand van vak 3 moet worden gecorrigeerd. Dat kan nu worden voorbereid in samenhang met de stand van de omgevende vakken. Bij het bepalen van de correctie bieden de teruggevonden oorspronkelijke posities van de planken van de nu in behandeling genomen twee vakken (9 en 7) een betrouwbaar houvast. De correctie in die positie bij

de toekomstige herplaatsing van deze vakken heeft direct gevolgen voor de positie van de vakken 5, 3 en 1 want het beschot in de negen vakken draagt immers één doorlopende voorstelling.

Pas vanaf de steiger kon het gewelf in het transept goed worden bekeken en de scheve stand van de ribben worden opgemeten. Deze scheefstand is het grootst in de onderste delen die tijdens de vorige restauratie zijn losgemaakt en herbevestigd in een corset van beton en ijzer. Om te weten te komen in hoeverre deze scheefstand de beoogde herplaatsing van het oude beschot dwarszit, werden alle vakken opgemeten. Zodoende werd duidelijk waar een correctie in de stand van de onderste delen (standzoonstukken) nodig is. Ter precisering van passing en correctie is het oude beschot uit de betreffende vakken (N3 en N4) ook geconsolideerd zodat het op een uitslag van het gewelf op de steiger kan worden gelegd en verschoven.

Door deze afgedwongen overschrijding van de afbakening was het logisch om het als eerste af te werken gedeelte van het gewelf anders af te bakenen. Niet meer de aan de viering grenzende vakken A en X, samen met N2, maar N2 samen met N3 en N4, dus drie vakken naast elkaar aan oostzijde.

Het al geconsolideerde materiaal uit vak X stamt geheel uit 1830. Door het ontbreken van alle kleinere planken aan rechterzijde levert de herplaatsing van dit materiaal geen moeilijkheden op. Doordat de schildering in dit vak in 1830 echter laat zien hoe met toewijding gepoogd is de niet begrepen gotische versiering na te bootsen, is de esthetische invulling van het ontbrekende rechterdeel een opgave die beter gedefinieerd kan worden als het oorspronkelijke werk in de genoemde vakken ernaast hersteld en herplaatst zijn.

WHW, Amsterdam 27 februari 2004

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 6^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden maart en april 2004.**

Bezoek en overleg

Op 12 maart kwamen Henri Defoer, oud-directeur van het Catharijneconvent in Utrecht, Marieke van Vlieden, conservatrice bij hetzelfde museum, en Dolf Ruesink van het Utrechts Archief, het werk bekijken. De gedachtenwisseling bij het Laatste Oordeel was levendig en duurde lang. Wij bleken het geheel eens te zijn over de uitzonderlijke manier waarop enige scènes zijn uitgebeeld en over de stilistische en schilderkunstige kenmerken die wijzen in de richting van Jacobus Cornelisz. van Oostsanen. Defoer besloot zich opnieuw met het werk van deze meester te gaan bezighouden.

Op 18 maart kregen wij bezoek van een gezelschap uit Hoorn, gegroepeerd om oud-burgemeester Janssens van die stad.

In opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg maakte fotograaf Barbiers een rondgang door de kerk en over de steigers om het werk en vooral de werkplaatsen vast te leggen met zijn technische camera.

Onze aan alle betrokken instellingen gezonden notitie "Bezoek op de steigers in de Laurenskerk" van 25 februari jl. is niet aangekomen bij de Stichting Vrienden van de Grote- of Sint Laurenskerk. Dat bleek op 16 april, toen voorzitter Harry van de Kuyl op bezoek kwam om met ons te overleggen over het regelen van het buiten ons te verzamelen bezoek. Wij hebben onze verantwoordelijkheid voor object en werk en de daardoor bepaalde restricties nog eens toegelicht. Hij zal nu zelf het initiatief nemen tot het opzetten van een optimale regeling van dat bezoek binnen de gegeven beperkingen. Wij lieten hem uiteraard ook de tekening zien van de drieluikige explicatie-panelen die gemaakt zullen worden en die, eenmaal tussen de kolommen van de kooromgang geplaatst, de taak van de begeleiders van de bezoekers zullen vergemakkelijken.

Op 20 april hebben Joop Elsinga en Edwin van den Brink in het noordertransept hardop gedacht over de manier waarop de onvolkomenheden in de plaatsing van de kapspanten kunnen worden verholpen.

Op 23 april kwam André Winder langs, om met een groep deskundigen van het bisdom Haarlem naar ons werk te kijken.

Volgens de op 8 juli 2003 vastgestelde huishoudelijke regels voor de samenwerking tussen beheerders en restaurateurs, wordt er maandelijks overleg gevoerd over de afstemming van de onder verantwoordelijkheid van de Stichting Beheer geregelde activiteiten en ons restauratiewerk. Sinds het tijdelijk uitvallen van beheerder C. Oud wordt het maandrooster ons zonder enig overleg toegeschoven. In de wintermaanden maakte dat niet veel uit, maar met de nadering van het komende feestseizoen en onze operaties in de kapconstructie zou dit wel eens tot moeilijkheden kunnen leiden. Om dit te vermijden is enig diplomatiek voorwerk gewenst.

Restauratie van het koorgewelf

De meeste stukken van vak 7 zijn inmiddels samengevoegd tot hele planken en deze zijn groepsgewijs op een van de pasborden geplaatst om de posities van de merendeels verdwenen messing-en-groefverbindingen uit te meten en aan te geven. Volgens deze horizontale lijnen zijn de oude reparatiestukken verzaagd op de kleine zaagmachine met dun blad. Aan onderzijde van een aldus tot de oorspronkelijke afmeting teruggebrachte

plank is de groef geschaafd. Aan bovenzijde is op de zaagsnede een smalle strook eikenhout vastgelijmd die vervolgens met de schaaf tot messing is gereduceerd nadat op het pasbord, met de aansluitende plank erboven, de juiste maat was vastgesteld. Na deze operaties wordt het door schimmel en houtworm verzwakte hout verstevigd door het injecteren van de in zuivere terpentina opgeloste acrylhars Paraloid B 67. Dit wordt uitgevoerd op de tweede verdieping waar ook wordt voortgegaan met het oplossen en afnemen van de vernis. Dit gebeurt inmiddels met verdikte ethanol, gevolgd door een tweede behandeling met weinig onverdikte ethanol. De tempering met iso-octaan blijkt overbodig en blijft daarom voortaan achterwege. De bij het injecteren en het oplossen van de vernis vrijkomende dampen verdwijnen nu vlak boven onze handen in de buizen van de nieuwe afzuiginstallatie.

Metten en passen in het transept

Ook van vak N4 is een uitslag gemaakt en de geconsolideerde planken zijn daarop gepast om hun positie en de maten van de ontbrekende planken vast te stellen. Op grond van de breedtematen van de planken uit N3 en N4 en hun vakken en het gegeven dat zij gescheiden worden door een rib met geringe doorsnede, is het eerder voorziene plan tot herplaatsing van het beschot op rachels tegen het oorlogsbeschot, voor deze smalle vakken verlaten. Wij gaan nu uit van een herplaatsing van het oude beschot in de groeven van de ribben. Dat houdt in dat het oorlogsbeschot uit beide vakken tot boven aan toe moet worden uitgenomen en dat in deze vakken een beschot tussen de sporen/schenkels wordt aangebracht ter bescherming van het terug te plaatsen oude materiaal. Dit tussenbeschot kan worden gemaakt van het eiken oorlogsbeschot. Al eerder was vastgesteld dat de stand van genoemde tussenrib een herplaatsing van het beschot uit vak N4 in de weg staat. Om dit te kunnen corrigeren, zonder spanten, sporen en het dakbeschot te beroeren, gingen wij uit van een deling van de standzoonstukken ter plaatse van de groef. Nadere beschouwing van de huidige spanten en hun ijzeren versteviging doet vermoeden dat het dakbeschot niet aan deze door een U-profiel omgeven spanten vast kan zitten, althans niet in de benedenhelft. De spanten zouden in dat geval over de muurplaten kunnen worden verschoven, als de ijzeren beugel van de muurplaat is losgeschroefd en de polyesterstaven uit de jaren 90 zijn doorgezaagd. Verwijdering van de tijdelijke afscherming van plastic en het oorlogsbeschot zal aan alle onzekerheid een einde maken maken.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Van de in behandeling zijnde vakken N2, N3 en N4 worden rafelige en verzwakte groeven versterkt door de achterste helft tot ongeveer 1 cm naar boven weg te frezen en te vervangen door een ingelijmde strook stevig oud eikenhout. Het inlijmen gebeurt nadat het verzwakte hout ter plaatse is versterkt door injecties met een oplossing van Paraloid in terpentina. Het ingelijmde stuk wordt in de vorm van de messing geschaafd, het resultaat op een pasbord gecontroleerd. Uit de door Pol Bruys geleverde nieuwe eiken planken zijn aanvullende planken voor de drie vakken gezaagd en pasklaar geschaafd, ook weer met controle op een pasbord.

Tijdens de voortgezette proeven om de na lekkage in het museum ontstane vuilranden te verwijderen, is duidelijk geworden dat het vuil niet van de omgeving in het hout is terechtgekomen maar afkomstig is uit de planken zelf. Het is het fijne restant van door schimmels verteerd hout. Daarvan bevindt zich een niet te verwijderen hoeveelheid in de planken. Er moet, na het afnemen van het meest losse vuil van het oppervlak, worden overgegaan tot het fixeren van dit fijne vuil in het hout. Hiertoe is de kunsthar Mowilith 35/73 aangeschaft, een polyvinylacetaat die, verdund in isopropylalcohol, geen glans of verdonkering van hout en schildering zal veroorzaken, zoals ervaring met de toepassing in verkrijtende schilderijen heeft bewezen.

Verdere inrichting van de werkplaatsen

De afzuiging is al genoemd. De centrifugalmotor is geplaatst voor het brede raam aan zuidzijde met de afvoer in het een-na-onderste oostelijke vak. Scharnierende slangen bevinden zich boven de L-vormige werktafel. Andere aansluitpunten voor hangende slangen zijn aangebracht boven langs de montage-bokken voor het schermzeil en op de verdieping eronder.

Het beoordelen van het schilderwerk en de daaraan verrichte werkzaamheden, wordt vergemakkelijkt door de handige stereo-microscoop die in april is aangeschaft. Voor het verstuiwen van fixatief staat een lichte compressor met verfpistool gereed.

Op de eerste verdieping is door Ramses nog een derde pasbord gemaakt dat zowel schuin als verticaal kan worden geplaatst.

Wie tijdens een orgelbespeling onverwacht langskomt en de deur in de scheidingswand gesloten vindt, mag zijn draagbare telefoon niet gebruiken. Dat hoeft ook niet, want er zit nu een mooie bronzen drukknop op de wand waarmee een lichtsignaal op alle drie verdiepingen in werking gesteld kan worden. Als dit aan en uitgaat, weten wij genoeg.

WHW, Amsterdam 3 mei 2004

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 7^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden mei en juni 2004.**

Bezoek en overleg

Vergeleken met de voorgaande periode was het bezoek beperkt. Vrijdag 14 mei gaven wij uitleg over het werk aan een bij Piet Verhoeven aangemelde groep pastoors en gelijkgestemde dames. Zaterdagmiddag 15 juni waren wij present om leden van de Bond Heemschut te ontvangen. Vrijdag 4 juni werd geheel aan bezoekers besteed. 's Ochtends waren dat de leden van de plaatselijke Welstands- en Monumentencommissies, met wie wij ook de lunch gebruikten, s'middags elf leden van de Stichting Vrienden van de Grote kerk Naarden, onder leiding van Jan van Tuin. In dit gezelschap bevond zich ook kunsthistorica Naomi Popper, die de restauratie in Naarden destijds op de voet heeft gevolgd en die ik sindsdien niet meer had ontmoet.

Op 23 juni heeft Joop Elsinga twee constructeurs van de Gemeente en een door hem benaderde aannemer en diens molen-timmerman naar het spant tussen de vakken N3 en N4 in het transept laten kijken met het oog op de noodzakelijke correctie van de scheve stand van dit spant. Tevoren hadden wij de verborgen spijkers tussen dakbeschot en het op het spant liggend spoor gelocaliseerd en met krijt aangegeven. Over de manier waarop deze operatie het beste kan worden uitgevoerd was iedereen het snel eens. Het werk zal worden uitgevoerd in opdracht van de Gemeente maar met ons worden afgerekend.

Overgeslagen overleg

In het vorige verslag is al gememoreerd dat er over de afstemming van werkzaamheden maandelijks overleg zou worden gevoerd maar dat dit in 2004 achterwege is gebleven. Zoals in mei bleek, kan dit tot vervelende verrassingen leiden. Het bespelen van de orgels week af van wat daarover op de ons uitgereikte maandagenda voor mei was aangegeven. Dit had tot gevolg dat het niet geprogrammeerde orgelspel op Hemelvaartsdag werd gehinderd door het lawaai van de machines van Edwin en Ramses. Zij dachten het rijk alleen te hebben en hadden hun oren tegen dat lawaai afgeschermd, waardoor zij doof bleven voor het roepen van de wanhopige organisten. Uit dit vervelende incident blijkt dat het vorig jaar afgesproken overleg over die agenda en ons werkprogramma onontbeerlijk is. Piet Verhoeven heeft naar aanleiding van een aan hem gerichte brief over dit voorval met directeur Beheer Peter Heisterkamp gesproken over het haperende vooroverleg. Ik heb Heisterkamp eveneens aangesproken en met andere voorbeelden toegelicht dat overleg over het gebruik van de kerk en ons werk de kans op aanvaringen tot een minimum kan verkleinen.

Metten en tekenen in de koorsluiting

De kapconstructie van de vakken 7 en 9 is opgemeten en aangegeven op afdrukken van de eerder gemaakte tekeningen van het gewelf uit deze vakken. Hierna zijn de posities van de spijkers, die corresponderen met de gaten in de nog bestaande oorspronkelijke planken, in de kap opgezocht en eveneens op de afdrukken vastgelegd. Omdat de standzonschakels bij vroegere herstellingen zijn uitgenomen en in enigszins gewijzigde stand zijn herplaatst, had het geen zin de spijkerposities in die onderdelen op te zoeken. De overige posities konden vrijwel alle worden teruggevonden. De zo in tekening gebrachte spijkerposities brachten enkele verrassende verschuivingen in beschot en schildering aan

het licht. Zo blijkt het beschot in vak 7, vanaf de plank met de kop van de omkijkende duivel die vijf ongelukkigen uit vak 5 terugsleurt, verder naar rechts geplaatst te zijn geweest. In de oorspronkelijke toestand trok die duivel zijn slachtoffers dus nog harder naar de Hel terug.

De verschillende soorten houtmerken (vlotmerken, vakmerken en telmerken) en de wis- of kloofgaten zijn eveneens op de tekening vastgelegd.

Van vak 7 is het zijaanzicht van het langste schenkelspoor opgemeten en op schaal 1 : 5 getekend om de positie van het aan te brengen tussenbeschot aanschouwelijk te kunnen maken.

Restauratie van het koorgewelf

Het beoogde tussenbeschot dient om het gewelfbeschot te beschermen tegen doorwaaiend stof en vocht. Het zal worden bevestigd aan eiken latten die tegen de zijkanten van spanten, sporen en schenkels zullen worden aangebracht. Met het tussenbeschot vervalt de noodzaak om het gewelfbeschot, zoals in Warmenhuizen, aan kapzijde te voorzien van een laag eenzijdig gelamineerde honingraatmat en kan een plank, afhankelijk van de staat van het hout, na herstel onbedekt worden gelaten of aan achterzijde geheel of gedeeltelijk worden versterkt met een laag vliegtuig-triplex. Er blijft zo meer bewaard van de oorspronkelijke achterkant van het beschot en de daarin te herkennen sporen van het kloven, en het werken met zaag, bijl en schaaf. In Warmenhuizen waren deze bijzonderheden na de noodzakelijke verwijdering van de 19^e-eeuwse was-harslaag verdwenen en was versterking en afdichting met het honingraat-materiaal daarom minder bezwaarlijk.

Edwin heeft de op polystyreen gelijmde afdrukken van de tekeningen van de twee uitgenomen vakken tot legkaart versneden. Met de in de kap opgezochte spijkerposities kunnen nu de bij vorige restauraties ontstane veranderingen in maat en positie op schaal worden gecorrigeerd. Het herstel van de juiste plankmaat kan zo ook worden voorbereid. Aan de hand van de in tekening gebrachte kapconstructie en de daarin opgezochte spijkerposities zijn ook de montagepunten op het herstellende beschot van vak 7 gekozen en de montagepropen in de planken aangebracht. Het middendeel van dit vak is vervolgens weer naar het atelier boven gebracht en op de draaibare bok bevestigd. In deze opstelling is goed te zien wat met de door Barbara Susijn uitgevoerde verwijdering van de vernis is bereikt. De schildering geeft nu zelf aan wat er verder moet gebeuren. Verkeerde toonverhoudingen in de aanvullingen en vervuilende overschilderingen in oude partijen; zij springen alle in het oog. Barbara gaat zich nu concentreren op de verwijdering van de hinderlijke overschilderingen.

Werk aan de kap in het transept

Ramses heeft het oorlogsbeschot in de gewelfvakken N3 en N4 gedemonteerd. Dit is nodig om het tussenliggende spant te kunnen losmaken en aan onderzijde 9 cm naar rechts te verplaatsen. Bovendien zal het oorspronkelijke beschot in beide vakken weer in de groeven van de ribben worden geplaatst en daarom zal ook hier een tussenbeschot worden gemaakt zoals dat in het koor voorzien is.

Het beschot uit het naastgelegen vak N2, met de Maria-figuur, kan wel op de eerder bedachte manier aan het oorlogsbeschot worden bevestigd. Op de oorspronkelijke plaats van sporen en schenkels heeft Ramses stroken multiplex tegen het oorlogsbeschot geschroefd. Waar de montagepunten zich naast een spoor of schenkel bevinden, zullen de schroeven houvast vinden in de dikte van het multiplex + het oorlogsbeschot.

Restauratie van het gewelf uit het transept

De reinigingsproeven, uitgevoerd op verdwaalde planken uit het zuidertransept, bekeken door de microscoop, leerden dat er onvermijdelijk vuil uit het hout naar het oppervlak komt, hoe het benodigde water ook wordt opgebracht of verdikt. Daarom was al besloten om het oppervlak te fixeren met een fijn verstoven fixatief en waren met het gekozen Mowilith35/73 al enkele proefstroken behandeld. Kort daarna werd Claudia Junge ook bij het werk betrokken. Met wattenstaafjes en water, en met Wishab-blok heeft zij alsnog geprobeerd de ergste vuilranden te verwijderen. Zij werkt in dienst van de SRAL en is nu voor de tijd dat haar werk in het Rijksmuseum moet worden onderbroken volgens contract aan ons team uitgeleend. Op voorstel van de SRAL is zij met enige korte planken naar Maastricht gereisd om met de daar aanwezige collega's reinigingsproeven uit te voeren. Na een week kwam men ook in Maastricht tot de conclusie dat het in het hout opgeslagen vuil niet zonder nieuwe vlekvorming aan het oppervlak kan worden verwijderd en dat daarom fixatie van het vuil, gevolgd door retoucheren van de meest storende vlekken, de enige manier is om de gewenste esthetische verbetering te bereiken. Gesterkt door deze bevestigende uitkomst, is gekeken naar het effect van het fixatief als aan het oplosmiddel (isopropanol) eerst een zevende deel water is toegevoegd. Dit mengsel bevordert de indringing van het fixatief in een muurschildering maar heeft bovendien het voordeel dat het explosiegevaar bij verneveling wordt weggenomen en dat is hier een dwingende voorwaarde. Na het opbrengen van het fixatief was in de proefstroken geen verplaatsing van het vuil waar te nemen.

Om de kleine hinderlijke beschadigingen in het oppervlak te kunnen bijwerken is een plamuur samengesteld uit gezeefd zaagsel, krijt en verdunde houtlijm (verdikte polyvinylacetaat-emulsie met water). Proefondervindelijk werd een goede verhouding van de bestanddelen gevonden, waarna een hoeveelheid van deze plamuur is aangemaakt. Met dit materiaal zijn de beschadigingen in de opgestelde delen van de vakken N2 en N4 door Claudia en mij gevuld.

Verdere inrichting van de werkplaatsen

Ramses heeft een serie werkkasten gemaakt waarin standaardkratten van zwart polyethyleen als schuifladen worden opgehangen. Zij zullen worden voorzien van wielen en over de drie werkniveaus worden verdeeld.

Binnenkort zal nog een rij naast elkaar geplaatste afzuigmonden worden toegevoegd aan de afzuiging boven de werktafel tussen de zuidelijke vensters.

WHW Amsterdam 11 juli 2004

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 8^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden juli en augustus 2004.**

Bezoek en overleg

Al in februari had een groepje studenten van de SRAL op bezoek zullen komen maar het kwam er tweemaal niet van. Van dat groepje is Katharina Kolff, kort na het voltooien van haar opleiding in Maastricht, op 23 juli verschenen. Zij leek zo te willen gaan meewerken. Begeleid door Lien Nubé, vrijwillige medewerkster van de Stichting Beheer, heeft een groepje Duitse bezoekers op 6 augustus de steiger beklommen en uitleg over het werk gekregen. Op 20 augustus kregen wij bezoek van de bekendste Van Oostsanen-liefhebbers, Egbert van Wijk en Barbara van Wijk-Douwes, drijvende krachten van de Stichting Jacob Cornelisz. van Oostsanen, en twee van hun wegwijzers in de kunsthistorie, Daantje Smit-Meuwissen en Jan Dirk de Kruijff, plus Truus van Bueren, hoofddocente aan de Universiteit te Utrecht. De argumenten, op grond waarvan ik de schildering al geruime tijd als een werk van de Oostzaanse meester beschouw, werden door de bezoekers bij hun kennismaking van dichtbij als overtuigend bewijs aanvaard. Dit tot grote vreugde van de Van Wijks die er in het volgende nummer van hun Jacobsbode zeker ruimte voor zullen vrijmaken.

Een enigszins stuurs aanvaard overleg met de uitvoerders van de Stichting Beheer over hun agenda en de uitvoering van onze werkzaamheden heeft tot een gelukkig resultaat geleid. De voor ons opgestelde agenda voor het gebruik van het gebouw bevat nu een gedetailleerde toelichting en het overleg zal nu regelmatig plaatsvinden zodat onverwachte irritatie zoveel mogelijk kan worden voorkomen.

Meten en tekenen in de koorsluiting

De opgespoorde posities van de oorspronkelijke spijkers in de vakken 7 en 9 was op polyester-afdrukken van de eerder gemaakte tekeningen aangegeven. Omdat de polyester-drukken niet maatzuiver blijken te zijn is een nieuwe tekening gemaakt van de sporen/schenkels met daarin de posities van de spijkergaten in de planken sinds 1941 en de oorspronkelijke spijkergaten in de kap. Deze tekening dient om de door Edwin tot legkaart versneden drukken van de tekeningen in de juiste positie te kunnen manoeuvreren. Hoewel het spant tussen de vakken 7 en 9 aan westzijde sterk door lekwater, schimmel en insecten is verzwakt, werd het bij de restauratie-Van der Kloot Meijburg niet versterkt met een omgevend stuk profielijzer. Dit komt omdat dit spant niet haaks op het dakbeschot staat waardoor een standaard U-profiel er niet omheen past. De stand van het spant brengt ook een verschil tussen linker- en rechterkant mee in de maatvoering van het ribprofiel. Met het oog op de aan dit spant uit te voeren werkzaamheden en de aan te brengen voorzieningen, is het opgemeten en in haaks zijaanzicht getekend.

Restauratie van het koorgewelf

Hoewel dit een aantal moeilijke details oplevert, gaan wij er van uit ook in de koorsluiting een tussenbeschot aan te brengen dat bevestigd wordt tussen de sporen/schenkels en de naar elkaar toelopende spanten. De versterking van het beschot zou dan beperkt kunnen blijven tot dwarse stroken vliegtuig-triplex ter plaatse van de montagepunten. Inmiddels is Edwin bezig met het beschot uit vak 9. Aan het merendeel van het oorspronkelijke

materiaal zijn de belangrijkste reparaties inmiddels uitgevoerd. De in de kap ontstane vervorming heeft de planken sinds hun terugkeer in de jaren veertig een gebogen langspiegel gegeven. Deze ronding verstoort de schildering en moet daarom worden geëlimineerd. Dit kan worden bereikt met klemmen en bevochtiging van de achterzijde, al dan niet gecombineerd met het oplijmen van een laag fineer of vliegtuig-triplex. Van vak 7 zijn de meeste hinderlijke overschilderingen op het oorspronkelijke werk door Barbara verwijderd. Er is een begin gemaakt met het dichten van kleine kieren, spijkergaten en andere storende beschadigingen in het beschilderde oppervlak. Dit gebeurt met een plamuur van zaagsel, krijt en houtlijm. De kleur daarvan is enigszins verdiept met ongebrande omber (droog pigment).

Metten, tekenen en corrigeren van de kap in het transept

Met het oog op het aan te brengen tussenbeschot in de vakken N3 en N4 is het spant tussen deze vakken opgemeten en in zuidelijk aanzicht getekend. De in de jaren veertig absurd scheef herplaatste onderkant van dit spant verhinderde de terugkeer van het oude beschot en moest daarom worden gecorrigeerd. Dit werk werd toevertrouwd aan Ed Kueter die ruime ervaring heeft met vergelijkbare ingrepen bij het herstel van windmolens. Met de zogenaamde reciprocier-zaagmachine (reciproceren betekent heen en weer gaan; dat is een kenmerk van de meeste zagen) zijn ongeveer 60 spijkers, waarmee het dakbeschot aan het te verschuiven deel van het spant was bevestigd, doorgezaagd. Het omkragende cement tegen het te verplaatsen blokkeel met spant bleek als losse koek op de vlak afgewerkte bovenkant van de betonversterking te liggen. Over dat vlak kon het blokkeel dus worden verschoven. Nadat de cementkoek was verwijderd, de moerbouten uit de zware ijzeren beugels waren losgedraaid en houten stempels tussen de blokkeels links van het spant waren aangebracht, is een hydraulische drukstempel tegen het blokkeel van het te verschuiven spant geplaatst en is het spant onder druk van de stempel geleidelijk 9 cm naar rechts verplaatst. Beneden heeft niemand er iets van gemerkt. Kueter heeft de van elkaar losgemaakte onderdelen weer met verzinkte hoekstukken verbonden waarna Ramses kon beginnen met het aanbrengen van de eiken latten tegen sporen/schenkels en spanten waartegen het ter plaatse op maat gezaagde hergebruikte eiken beschot als tussenbeschot kon worden vastgeschroefd. Als laatste voorbereiding van de herplaatsing van het oude beschot is gecontroleerd of de binnenkant van de sporen/schenkels overal op één lijn met de groef lagen. Waar nodig zijn dunne stroken eikenhout aangebracht of te ver naar binnen stekende kanten van scheluwe stukken weggeschaafd. Ter voorbereiding had Ramses de toe te voegen of weg te schaven dikte gemeten en op het tussenbeschot genoteerd.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Het oppervlak van het op de bok gemonteerde deel van vak N2 met de figuur van Maria met de zeven zwaarden is bestoven met een fixatief dat is samengesteld uit Mowilith 35/73, een polyvinylacetaat in ethylacetaat, verdund in een tevoren samengesteld mengsel van 7 delen isopropylalcohol en 1 deel water. Bij een proefbehandeling op een verdwaald stuk uit het zuidertransept, bleek het op deze manier opgebrachte water geen verandering

in de te fixeren schildering en de vlekken te veroorzaken. Het water is toegevoegd om elke kans op explosie en brand bij het verstuiwen uit te sluiten.

Claudia en ik zijn hierna begonnen met het retoucheren van de vervuilde plekken

Materiaal: gouacheverf die fijn van structuur is, gemakkelijk op te brengen, gemakkelijk weg te nemen en achteraf eenvoudig te fixeren. De kamversiering en de Mariafiguur herwonnen hierdoor veel van hun karakter zodat de genoemde Van Oostsanen-fans, met de opstelling geconfronteerd, verrast waren ook in dit werk de stijl van meester Jacobus te kunnen herkennen.

Een 19^e-eeuwse invulling, links onder in dit vak, was zo abominabel van vorm en daardoor in dit vak zo hinderlijk, dat besloten is dit schilderwerk door een juiste reconstructie te vervangen. Er blijft in het naastgelegen vak X genoeg 19^e-eeuwse argeloosheid bewaard.

Verdere inrichting van de werkplaatsen

De afzuig-intallatie is aangevuld met een lange over de werktafel tussen de vensters verschuifbare doos met geperforeerd zuigfront.

In navolging van Ramses' figuurzaagkast en de kist-laden onder de werktafels van Edwin en Ramses, zijn alle verdiepingen nu voorzien van verrijdbare kasten waarin kratten van kunststof als laden zijn opgehangen. Binnenkort worden zij genummerd en ligt alles onverbiddelijk op zijn plaats.

WHW, Amsterdam 7 augustus 2004

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 9^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden september en oktober 2004.**

Bezoek en overleg

Tijdens het vorige twee-maandelijke overleg, 8 september, maakten wij kennis met Bram Berkenpas die de werkzaamheden van Joop Elsinga heeft overgenomen. Hij kan zich rustig inwerken want gelukkig blijft Joop nog als adviseur bij het werk in de Laurenskerk betrokken.

Op donderdag 9 september werd de Open Monumentendag voor het hele land officieel in de Laurenskerk geopend. Voorafgaand aan de reeks begeleidende toespraken, ontvingen wij twee groepen genodigden op het werk. Nadat Pieter van Vollenhoven buiten een losse flodder in een oude voorlader had gestopt en tot ontploffing had gebracht, kreeg Piet Verhoeven van de burgemeester te horen dat hij tot Ridder in de orde van Oranje Nassau was benoemd en de bijhorende medaille opgespeld, uiteraard met toespraak. Zo eindigde de dag als een felicitatiereceptie. Op de Monumentendag zelf, zaterdag 11 september, kwamen acht groepjes bezoekers naar boven om te kijken naar het werk en te luisteren naar onze uitleg.

De door Mariel Polman namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verzamelde groep collega's, die zich bezighoudt met het systematiseren van onderzoek en documentatie van schilderingen en gekleurde afwerkingen, bezocht het werk op 17 september. Op 1 oktober kregen wij bezoek van drie studentes van de SRAL, op 5 oktober van historicus Jurjen Vis en op 18 oktober van de vakgenoten die meewerken aan het boek over de Oranjezaal. Zij kwamen in de eerste plaats voor de voorstelling op de luiken van het grote orgel die daartoe door organist Pieter van Dijk werden gesloten. Het is betreurenswaardig dat Van Campen's geniale creatie en Van Everdingen's meesterlijke uitwerking daarvan zo zelden bewonderd kunnen worden. Wij hadden tevoren de onderste schermzeilen laten zakken en de bovenste opgetrokken, zodat onze gasten de orgelkast ook vanaf onze werkplaatsen konden bekijken. Zij waren uiteraard eveneens geïnteresseerd in het werk aan het gewelf.

Begeleid door gids Theo Knop, kwamen twaalf bezoekers die op de Open Monumentendag achter het net hadden gevist, op 24 september alsnog het gewelf en het restauratiewerk bekijken.

Piet Verhoeven heeft Pol Bruys gevraagd zijn oordeel te geven over de duurzaamheid van de bij het herstel van het gewelfbeschot uitgevoerde lijmverbindingen. Hierover heeft hij op 1 oktober met Pol op de steiger van gedachten gewisseld. Dit resulteerde in een opdracht van Piet aan Pol om over het verlijmen schriftelijk rapport uit te brengen en het daartoe benodigde nadere onderzoek te verrichten.

Edwin was aanwezig bij een bespreking over de aan de restauratie te wijden publiciteit, die werd gehouden op het kantoor van Harry van de Kuyt, voorzitter van de Stichting Vrienden. Aan dit op 26 oktober gehouden overleg werd verder deelgenomen door Piet Verhoeven, J.M.

Walhout, informatica-man van de Gemeente, Sandra de Vries, directrice Stedelijk Museum, en Peter Heisterkamp, directeur Stichting Beheer. Er is gesproken over de berichtgeving in de kroniek van de Stichting Vrienden, een daarmee te belasten redactrice en een directe video-verbinding met een monitor in het museum. Wij zullen ons concentreren op de afwerking van de inmiddels door Pol Bruys afgeleverde drieluiken en

de daarop aan te brengen uitleg over het kerkgebouw, de beschrijving van het gewelf, de lotgevallen van dat gewelf daarna, de uitvoering van ons restauratiewerk en de bij te houden stand van zaken.

Met Piet Verhoeven is dezelfde dag nog gesproken over de formulering van de opdracht voor de voortzetting en voltooiing van de restauratie.

Meten, passen en tekenen in de koorsluiting

Edwin heeft de legkaart van de vakken 7 en 9 op een druk van de tekening met de in de kap opgezochte oorspronkelijke spijkers gelegd en de legkaartstukken op de corresponderende posities geplaatst. Om de consequenties van deze positionering in de kap te beoordelen heeft hij de planken, waarop de hoek van de oven-toren is afgebeeld, in de kap bevestigd. Hij moest daarbij van enige planken de daaraan bevestigde aanvullinkjes al gedeeltelijk of geheel wegzagen.

Ed Kueter heeft met Joop, Bram en Edwin naar de te verhelpen zwakke punten in de veelzijdige kapconstructie gekeken. Omdat de koningstijl de kern van die constructie vormt, is deze door mij opgemeten en in tekening gebracht.

In Janse's lijvige overzicht van de kapconstructies komt hij zo niet voor: Een koningstijl die is samengesteld uit een benedenhelft die onderaan, waar de balken van de acht samenkomende spanten zijn ingelaten, een maximale veelzijdige doorsnede heeft en die daarboven tot vierkante doorsnede is gereduceerd, en bovenaan een uit vier delen samengestelde kraag bezit waarop de bovenste hanebalken rusten. Deze kraag omsluit de open pen-en-gatverbinding waarmee de bovenhelft van de stijl in de onderhelft is opgenomen. De aldus samengestelde koningstijl kon tijdens de ingewikkelde passing van de acht spanten stapsgewijs mee worden opgebouwd. Wij zullen er een zijluik van een van onze drieluiken aan wijden.^{III}

Restauratie van het koorgewelf

Met het herstelwerk in de kap en het aanbrengen van een tussenbeschot voor de boeg, was het zaak na te gaan hoe afkoeling en tocht, veroorzaakt door de dalende buitentemperatuur en aanhoudende krachtige wind, zouden kunnen worden afgeremd. De trek die via de kapruimte bestond, was het gevolg van drie kleine openingen: Het vierkante lichtgat in het deurtje van de dakkapel aan oostzijde en de gaten achter de moninkskap aan zuid- en noordzijde. Deze openingen zijn op 12 oktober afgedicht met stevige transparante polyesterfolie. Hierna was er in de kap geen tocht meer te voelen. Dit betekent dat het ontsteken van de infraroodgasverwarming voortaan met minder tocht gepaard zal gaan. Overwogen zou kunnen worden genoemde openingen te voorzien van permanente beweegbare afsluitingen die in de zomer geopend en in het stookseizoen gesloten kunnen worden.

De in de kap ontstane vervorming van de bovenste tien planken uit vak 9 heeft Edwin bedwongen door elke plank aan achterzijde te bevochtigen en tussen spalken aan voor-

^{III} Inplaats daarvan is de toelichting vastgelegd in de vorm van een met tekeningen verduide-lijkt artikel in de voor Piet Verhoeven samengestelde feestbundel *Hel en Hemel* uit 2006

en achterzijde met houtklemmen vlak geklemd te houden, na een etmaal de planken in de klemmen rechtop te zetten en met hete lucht aan achterzijde te drogen. Na deze behandeling vier keer te hebben herhaald was de grootste afwijking, 8 cm, teruggebracht tot 1 cm. Om te beletten dat het hout zich weer zou krommen, is vliegtuig-triplex op de achterkant geplakt.

In vak 7 zijn de honderden spijker gaatjes, kieren, scheuren, naden en andere hinderlijke oneffenheden met zaagsel-krijtplamuur gevuld. Hierna is Barbara begonnen met het retoucheren. De retouches worden in horizontale arcering neergezet, zoals bij het retoucheren van het transeptgewelf, maar uitgevoerd in acryl-emulsieverf. Dit, om een betrouwbare hechting te verkrijgen op het oppervlak waarin, ook na de verwijdering van de glanzende vernis, nog resten olie en hars zijn achtergebleven. Het fixeren van de retouches kan nu achterwege blijven zodat het risico van een plaatselijk terugkerende glans wordt vermeden. Inmiddels werken Harriët en ik mee aan de retouches. Bij de vechtende duivel beneden in dit vak staat de linker (vogel)poot achterstevoren. De tweede teen, de onderste, heeft Dunselman er in Amsterdam bijgeschilderd. De plaats van de oorspronkelijke tweede teen werd door Harriët herkend aan de overgebleven lichttoetsen ter plaatse van de knokkels; boven de eerste teen, dus naar voren gericht.

Metten, opnieuw bekijken en aanpassen van beschot en kap in het transept

Het schilderwerk op de onderste van de drie bovenste planken van vak N3 bleek bij nadere beschouwing net niet te passen bij de bovenste van de drie planken daaronder. Omdat onder dit drietal een aantal planken ontbreekt, was de vraag welke groep nu verkeerd zat, de onderste of de bovenste. Het bleek het bovenste drietal te zijn dat destijds bij het nummeren in Amsterdam verwisseld moet zijn met de bovenste drie uit het even smalle vak N4. Het nameten van beide vakken bracht nog een lelijke tegenvaller aan het licht. Vergeleken met de in de spijker gaten van het beschot vastliggende oorspronkelijke situatie, staan de sporen ten opzichte van de spanten ongeveer 10 cm meer naar links. Er blijkt sinds 1885 nog meer gerommeld in de kap dan wij eerder al hadden vastgesteld. De verandering houdt in dat Ramses in beide vakken, naast de door hem bijgewerkte schenkels en sporen, extra montage latten moet plaatsen op klosjes die stuk voor stuk op maat moeten worden geschaafd voordat zij op het door hem aangebrachte tussenbeschot kunnen worden bevestigd.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Nadat de door vlekken verstoorde beschrijving van vak N3 met de fijn verstoven kunsthars Mowilith 35/73 was gefixeerd, is Claudia begonnen met het retoucheren van dit vak. Als ook het bovenste groepje planken is voltooid, zal zij de decoratie op de bijgemaakte planken in dit vak en vak N2 completeren.

Wij moesten in de afgelopen maand laveren tussen de vele feestelijkheden en voorbereidingen van concerten en lawaaiig werk op die momenten onderbreken. Ramses heeft daarom een begin gemaakt met de behandeling van het beschot uit vak N5. Het voordeel van deze uitwijking is dat eerder kan worden bepaald hoeveel het tussenspanst links van dit vak volgend jaar moet worden verplaatst.

Verrekening van werkzaamheden aan de kapconstructie

De opschuiving van het spant tussen de vakken N3 en N4 is voor onze rekening door Ed Kueter uitgevoerd. Hetzelfde zal gebeuren met het verhelpen van de tekortkomingen in de kap van de koorsluiting, al valt dit strikt genomen onder de niet gespecificeerde post “bouwkundige voorzieningen, herstel kap”. In vak 9 is in de tweede korbeel-schenkel van rechts bij vroeger herstel met een moeranker verbonden aan het roosterhout erboven. Doordat de moer daarbij te ver werd aangedraaid is het roosterhout gebroken. Het roosterhout dat zich voorlangs de koningstijl hoort te bevinden, ontbreekt zodat de langste korbeel-schenkels in vak 7 en vak 8 geen degelijke ophanging meer hebben. Als dit ruim 6,5 m lange roosterhout weer uit een één stuk eikenhout wordt gemaakt zal voor de plaatsing daarvan het looppad van planken ter plaatse moeten worden weggenomen.

Verdere inrichting van de werkplaatsen

Voortvloeiend uit de vorige bespreking is de aanleg van een waterleiding naar het bovenste atelier en een waterafvoer naar buiten nader bekeken. Joop heeft de plaats van de benodigde hydrofoor en de route van de leiding met een loodgieter gekozen en de loodgieter heeft een inmiddels door ons goedgekeurde offerte voor aanleg en materiaal afgeleverd.

Controle steiger

Met het oog op het bezoek tijdens de Open Monumentendag is de steiger op 6 september nagekeken door Joop Elsinga, Frans Tampot van de Gemeentelijke Technische Dienst en een vertegenwoordiger van steigerbouwer Dokter. De koppelingen zijn gecontroleerd, de moeren in de stempel-stijlen aangedraaid en het niet gebruikte luik in de bovenste steiger is extra ondersteund. Een versteviging van de zuidelijke reling langs de loopbrug naar het transept is nog niet uitgevoerd. Er werd gedacht aan een portaalboog tussen beide relingen. Dit lijkt onhandig bij het heen en weer lopen met lange planken of onderdelen van rolsteigers. Een op de trek balk vastgezette schoor is eenvoudiger aan te brengen, even effectief en verkleint de doorgang niet.

Electra

Sinds het begin van het werk hebben wij volgens onze electriciteitsmeter 8450 kw verbruikt.

WHW, Amsterdam 4 november 2004

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 10^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden november en december 2004.**

Bezoek en overleg

Wim Klein Schiphorst, de vroegere voorzitter van de Stichting Behoud, kwam op 1 november op bezoek voor een vraaggesprek met mij. Het resultaat daarvan zal in de Kroniek van de stichting te lezen zijn. De stand van zaken is tijdens het tweemaandelijks overleg op 10 november besproken met Huub Kurvers, André Winder en Joop Elsinga. Piet Verhoeven moest toen verstek laten gaan maar verscheen op 3 december met zijn wethouder Godijn. Bij die gelegenheid is gesproken over het vervolg van het werk in de komende jaren.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Om de kapconstructie in de koorsluiting in beeld te kunnen brengen is, na de koningstijl, ook het spant boven het ribspant tussen de vakken 7 en 9 opgemeten. Het ribspant was, conform de tekeningen van het gewelf, getekend op schaal 1 : 5. Zou deze schaal worden aangehouden, dan zou voor de gehele kapconstructie een tekenbord van 2,5 bij 3 meter nodig zijn. De kap zal dus op een kleinere schaal worden weergegeven.

Restauratie van het koorgewelf

Eind november zijn Ed Kueter en Jan Poland begonnen met het herstel van de kapconstructie. Het moeranker tussen schenkel en roosterhout in vak 9 is verwijderd en het door dit anker gebroken roosterhout is met klampen aan weerskanten versterkt. Het ontbrekende stuk roosterhout, dat voor de koningstijl langs hoort te lopen, is bijgemaakt en geplaatst. Daartoe moest het looppad over de kruin van het gewelf plaatselijk worden gededemonteerd. De bij de koningstijl eindigende schenkel in vak 7 kon met een kalf aan het nieuwe stuk roosterhout worden verbonden. Tezijntijd kan de zwabberende schenkel aan noordzijde op dezelfde wijze worden gestabiliseerd. Jan Poland heeft ook de rommelig herplaatste standzoonschenkels opnieuw gesteld en beter bevestigd. De tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg aan dakzijde van de spanten gemonteerde ijzeren U-profielen maakten het toen ook noodzakelijk de doorbuiging in de sporen op te heffen. Bijgevolg gingen alle schenkels iets mee naar buiten. De standzoonschenkels liggen daardoor ten opzichte van de groeven in de spanten te ver naar buiten. Het verschil was met stukjes vurenhout en eikenhout opgevuld. Dit materiaal hebben wij verwijderd om de spijkergaten en daarmee te achterhalen oorspronkelijke positie van de planken te kunnen opzoeken. Jan Poland heeft nu lange eiken stroken, breed als de schenkels/sporen, op klossen tegen de schenkels/sporen bevestigd. Vervolgens is hij begonnen met de aanleg van het tussenbeschot dat wordt vastgeschroefd op tegen de schenkels/sporen aangebrachte eiken latten. Het tussenbeschot bestaat uit van de houthandel betrokken redwood planken met messing en groef. Edwin heeft bijna alle planken uit de vakken 7 en 9 op de juiste breedte gebracht. De aanvullingen heeft hij verlengd of ingekort en aan achterzijde verstevigd met een strook vliegtuig-multiplex. Messing- en- groefverbindingen zijn hersteld. Waar zij ontbraken zijn de groeven aangebracht met een elektrische voegenzaag die hiertoe is voorzien van een stuk van een Japanse trekzaag. De messingen zijn geschaafd uit tevoren op de bovenzijde gelijkde verhogingen. Alle planken zijn volgens een al eerder gemaakte indeling voorzien van de nieuwe montagepropen.

Van vak 9 heeft Barbara de vernislaag verwijderd. Gaten en scheuren zijn met zaagselplamuur gedicht. Het beschot in de punt onder de ketel in de voorstelling is niet oorspronkelijk en is geheel met restauratie-vlammen gevuld. Hier voor in de plaats zal de rug van het Hellemonster komen met alleen daarboven de vlammen die de ketel verhitten. In het gedeelte waar die vlammen niet thuishoren zal de verf mechanisch worden verwijderd en een nieuwe grond voor de reconstructie van de voorstelling worden aangebracht. In vak 7 zijn de kleine reparaties in kleur bijgewerkt en oude herstellingen geretoucheerd. De weer in ere te herstellen Hellemond is op een druk van de 1: 5 - tekening gereconstrueerd op basis van de bewaard gebleven onderdelen en de Warmenhuizense Hellemond die aan de Alkmaarse ontleend is. De vuurzee van de vorige restauraties is mechnisch verwijderd. De planken zijn daarna voorzien van een met omber getemperde krijtgrond waarop de reconstructie geschilderd zal worden.

Metten in de kap van het transept, aanpassen van de constructie

Als aanvullende documentatie zijn de bijzonderheden en de hoofdmaten van de spanten boven de klein-gedimensioneerde rib-spanten genoteerd (tussen N3 en N4 en tussen N5 en N6).

Ramses heeft in de smalle vakken N3 en N4 alle nodige bevestigingsstroken op het tussenbeschot op eiken klossen in de kap gemonteerd. Om te voorkomen dat het herstelde beschot bij het passen en bevestigen in de kap klem komt te zitten en daardoor wordt beschadigd, heeft hij de groef in de ribben wat verruimd. De planken uit de vakken N3 en N4 bleken zonder complicaties in hun vakken te passen. Dat was een hele voldoening na alle in beide vakken uitgevoerde voorbereidende correcties.

Restauratie van het gewelf uit het transept

Claudia heeft het retoucheren van het herstelde oude beschot uit vak N3 voltooid. Op het vijftal nieuwe planken, even boven het attribuut, heeft zij de schildering aangevuld. De proporties van de onderdelen zijn deels met behulp van een mal aangegeven en in wit opgezet. De omlijning en schaduwen zijn uit de hand geschilderd, alles met op de steiger gemaakte verf met Mowilith DM 2 als bindmiddel. De planken uit vak N4 zijn na een proefpassing in het gewelf weer naar de werkplaats gebracht om te worden geretoucheerd. Daarmee heeft Claudia inmiddels een begin gemaakt.

Verdere inrichting van de werkplaatsen

Boven de spoelbak in het aanrecht is een kraan gemonteerd waaruit heuselijk leidingwater stroomt. De afvoer voert via een op de zwanenhals aangesloten buis, door het raam rechts, over de opstaande kant van de dakgeul naar een vergaarbak in de goot boven de zijbeuk. Een kleine boiler onder het aanrecht wacht nog op aansluiting.

WHW, 6 januari 2005

Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 11^e verslag. De werkzaamheden in de maanden januari en februari 2005.

Bezoek en overleg

Op 28 januari bezochten de bestuursleden van de Stichting tot Behoud van Monumentale Kerken in Alkmaar, onze opdrachtgever, het werk. Zij werden vergezeld door Burgemeester mevrouw M.van Rossen, Piet Verhoeven en Joop Elsinga. Bij deze gelegenheid werd gesproken over de stand van zaken, de verlening van de opdracht voor het vervolg van het werk en de winterse omstandigheden in het gebouw ten gevolge van de uitschakeling van de vloerverwarming. 8 februari loodste Henk Krabbendam een groep gemeentelijke monumentenzorgers langs de werkplaatsen en het gewelf. Het wel en wee van het gebruik van de vloerverwarming en de vorig jaar geïnstalleerde gasverwarming is ook tijdens het tweemandelijks overleg op 12 februari aan de orde gesteld. André Winder heeft naar aanleiding van de al eerder door ons geuite bezorgheid Dr.Ir.Henk Schellen van de TU Eindhoven gevraagd nog eens poolshoogte te komen nemen. Hij is betrokken geweest bij het opstellen van het rapport over de beheersing van temperatuur en vochtigheid in het gebouw. Met André Winder en de adviseur van de RDMZ, Ir.Marc Stappers, kwam Henk Schellen op 18 februari op bezoek. De gegevens van enige door Edwin aangeschafte temperatuur- en vochtigheidsmeters bewezen bij dit onderhoud hun nut. Zie hierover de slotparagraaf van dit verslag.

Met het oog op een voor het Stedelijk Museum te maken film over de restauratie kwam een filmploeg op 18 februari met Directrice Sandra de Vries het terrein verkennen.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Ter voorbereiding van het tekenen van de voorstelling van vak 3 zijn door mij 27 details gecalqueerd op transparante vellen A3. Edwin is begonnen met hetzelfde werk aan vak 1. Als extra hulp bij het opzetten van de voorstelling heeft Joop Elsinga de voorstelling in deze vakken vastgelegd met zijn digitale camera. Zich richtend op het raster van onze witte meetlijnen heeft hij de opnames afgedrukt op schaal 1: 5.

Restauratie van het koorgewelf

Jan Poland heeft het tussenbeschoot in de vakken 9 en 7 voltooid nadat hij een goot had gemaakt waarlangs het doorgewaaid stof over het spant tussen beide vakken tot even boven de muurplaat onder vak 9 naar beneden wordt geleid. Daar kan het bij een inspectiebeurt worden weggenomen. Om niet door kou te worden bevangen zette hij bij het werk een hoed op.

Twee grote stukken van vak 7 zijn opgehangen aan de twee zijden van de zwenkbok in het daglichtatelier. Barbara legt zich toe op het retoucheren van dit deel van de Hel. Zij doorstaat de kou door zich te kleden in het tenue voor de wintersport.

Restauratie van het gewelf uit het transept.

In het noordertransept zijn alle indianen-manchetten uit 1942 met een krabijzer verwijderd. Ramses heeft de laatste beschadigingen bij de messing-en-groefverbindingen in de vakken N3 en N4 en de gapingen bij enkele stuikenden met eikenhout gevuld.

In vak N3 moeten alleen de nieuwe planken onderaan nog worden voorzien van een reconstructie van de decoratieve beschildering. Claudia is een eind gevorderd

met de retouches in het op de vaste bok gemonteerde beschot uit vak N4. Ondanks noodmaatregelen om de winterse omstandigheden te beheersen werden kou en vervolgens griep haar te machtig.

Verdere inrichting van de werkplaatsen

Na de waterleiding, functioneert nu ook de boiler in het keukentje. Een tweeplaatskookstel warmt onze in voorraad genomen winterkost op. Aanvullende verlichting vergemakkelijkt het retoucheren van de op de bokken gemonteerde gewelfdelen. Het aantal lampen op de bovenste steiger is eveneens uitgebreid. Volstonen enige lichte en zwaardere infraroodstralers vorig jaar om de omstandigheden voor het werk op peil te houden, nu is zwaarder geschild in stelling gebracht om hetzelfde te bereiken. Zowel het houtatelier als het daglichtatelier is voorzien van een heteluchtblazer die met krachtstroom wordt gevoed. Om te verhinderen dat de verwarmde lucht naar de kap verdwijnt, is de ruimte tussen schermzeilen en de bovenste steigervloer met plasticfolie afgedicht en zijn de kieren en gaten in de bovenste vloer met hout en gewapend plakband dichtgemaakt. Zelfregistrerende thermohygroeters zijn op de verschillende verdiepingen geplaatst. Enkele losse meters en een thermo-hygrograaf geven aanvullende informatie. Ter vergemakkelijking van het werken in de onderste delen van het gewelf zijn drie- en vijftreeds-trappen met ruime aantrede gekocht. Een driedelige schuifladder die als omgekeerde Y kan worden opgesteld maakt elk punt in het gewelf boven de steigers bereikbaar.

Winter in de kerk

Vorige winter zorgde de vloerverwarming ervoor dat de temperatuur dragelijk bleef. Deze winter staat de vloerverwarming uitgeschakeld. Dit hangt samen met twee dingen. De kerk werd nauwelijks verhuurd en de pompen van de vloerverwarming verdragen, naar verluid, geen langdurige afstelling op 40% van hun vermogen. De temperatuur is inmiddels zover gedaald dat wij verf en lijm in ons verwarmde kantoortje moeten bewaren en zonder genoemde eigen verwarmingsapparatuur het werk zouden hebben moeten stilleggen. Op 22 februari stonden de thermometers in de werkplaatsen op 30 C. In het weekend van 26-28 februari kwam de temperatuur niet boven de 20 C. De relatieve luchtvochtigheid is in dezelfde periode hoog geweest, schommelde in de eerste twee weken van februari om de 80%, in de twee laatste weken om de 75%. De luchtvochtigheid loopt zeer hoog op als voor een concert de gasverwarming vol wordt aangezet. Zo was de gemeten relatieve luchtvochtigheid op 2 februari 85%, op 12 februari zelfs 90%. In het verwarmingsrapport werd de toen aanwezige gasverwarming aanvaard als een aanvulling op een permanent werkende vloerverwarming. De door het huidige gebruik van de gasverwarming zo hoog oplopende vochtigheid doet het ergste vrezen voor de hoeveelheid niet afgevoerde koolzuurdamp.

WHWagenaar 10-3-2005

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 12^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden maart en april 2005.**

Bezoek en overleg

Volgens vorig jaar gemaakte afspraak kregen wij op 8 maart bezoek van leden van CODART, niet twaalf man, zoals ons eerder vanuit het museum was bericht, maar drie groepen van twaalf voor wie binnen de beschikbare tijd slechts 25 minuten overschoot. Dat was jammer want de mensen waren zeer geïnteresseerd. Piet Verhoeven verscheen op 15 april met leden van de Historische Kring van wie er enigen al eerder op de steiger waren geweest. Hij kwam opnieuw op 27 april, ditmaal met 15 cursisten bouwhistorie van de Hogeschool Utrecht.

Edwin heeft weer deelgenomen aan het overleg over de door gemeente en museum op de restauratie te richten publiciteit.

Leonieke Polman heeft in de lichtwerkplaats het eerste explicatiebord volgens plan afgewerkt.

Het vorige verslag is besproken tijdens het tweemaandelijks overleg van 16 maart waarvoor het was geschreven. Het was de laatste keer dat Huub Kurvers namens Monumentenzorg aan dit overleg deelnam. Hij gaat met pensioen en wordt op 1 juni in Deventer officieel en feestelijk uitgezwaaid. Wij zouden hem graag nog willen strikken voor de presentatie van onze eerste explicatieborden, al was het maar omdat hij halverwege onze bespreking in het transept moest vertrekken naar zijn werk in het zuiden en wij toen dus nauwelijks afscheid konden nemen.

Metten en tekenen in de koorsluiting

In vak 2 heeft WHW de meetlijnen uitgezet. Edwin is begonnen met het tekenen van de voorstelling van vak 1, gebruikmakend van zijn calques en de afdrukken op schaal van de door Joop Elsinga gemaakte digitale foto's. De plankentekening van vak 3 staat klaar voor het daaraan door WHW uit te voeren tekenwerk.

Restauratie van het koorgewelf

In de voorstelling van de Hel in vak 7 heeft Barbara de reparaties in hout en de vele plamuurvullingen bijgekleurd en de niet meer passende retouches bijgewerkt of door nieuwe vervangen, alles in horizontale arcering. In vak 9 heeft WHW de laatste driehonderd plamuurvullingen aangebracht en de voorstelling in het betreffende deel (dansende duvel) in kleur bijgestreept. Het opnieuw in te vullen linkerdeel met de wanhopig met een Hellemonster vechtende verdoemde en de Hellemond zijn op een lichtgekleurde krijtgrond voorgetekend, in kleur opgezet en in horizontale arcering uitgewerkt door WHW. De plaatselijke krant heeft de werkzaamheden gefotografeerd en afgedrukt bij een bericht over de terugkeer van de "Hellehond". Door Edwin zijn beide vakken inmiddels op hun plaats in de kap gepast. Daar wordt nog verder gewerkt aan de afwerking van de schildering en nagedacht over enkele resterende details in de positionering.

Zoals ontdekt werd tijdens het tekenen van vak 9, bevatten de bovenste drie planken sporen van het Heilig Kruis zoals dat tot 1885 in de twee oostelijke vakken van het zuidertransept aanwezig is geweest (zie verslag 3). Wat te doen met deze in 1942 ingekorte en overschilderde planken? Besloten is dat Barbara de overschildering zou

wegnemen en dat afhankelijk van de dan ontstane staat zou worden beslist of de stukken als voor zichzelf sprekende documenten op hun plaats in het zuidertransept zouden worden gemonteerd of in het Helletaferaal geïntegreerd zouden blijven. WHW heeft de breedte van de betreffende twee vakken opgemeten en vergeleken met de breedtemaat van de drie planken. Deze breedtemaat is berekend aan de hand van de afstanden tussen de spijkers in de planken en de foto die voor de oorlog in het Rijksmuseum van het nog complete fragment met het kruis is genomen. De drie planken bleken afkomstig uit het breedste van de twee vakken, het vierde vanaf de viering. De reiniging maakte de restanten van het Kruis nauwelijks duidelijker en de planken herkregen ook niets van de asgrijze was die zo typerend is voor het niet overschilderde werk uit het noordertransept. De drie planken zullen daarom als vulling boven in de Hel terugkeren waar de schamele resten van het Kruis alleen door de best-geïnformeerde beschouwer herkend zullen kunnen worden.^{IV}

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses heeft het gerestaureerde vak N4 definitief op zijn plaats in de kap gemonteerd. De uit nieuw eikenhout gemaakte onderste planken heeft hij in het werk op maat gemaakt en op hun plaats gezet. Bij nadere beschouwing blijken de scharnieren, waarmee de onderste planken overal zijn bevestigd, van veel oudere datum dan wij eerder hadden aangenomen en wij hebben daarom besloten die ook in het noordertransept weer te gebruiken. De aan de planken erboven bevestigde wervels stammen uit de oorlogsrestauratie en zullen niet op het herstelde oude beschot worden bevestigd. Wij denken voor de zomerstand gewone uitzethaken aan de muurplaten te bevestigen, passend in een aan achterzijde van de nieuwe onderste planken te bevestigen oog met moer. Claudia heeft de geschilderde afwerking op deze onderste planken gereconstrueerd en nog enige verfijningen aangebracht in de retouches in de vakken N3 en N4. Zij heeft op het strijkspant enige kepers in gouacheverf opgewerkt en daarmee empirisch bepaald wat als de maximale kleursterkte moet worden beschouwd bij de herstelling van deze decoratie op alle ribben en nokribben in het noordertransept.

Het werk van de eerste fase en het vervolg

Barbara en Claudia hebben hun aandeel in de eerste fase van het werk volgens plan kunnen voltooien maar zijn voorlopig niet meer beschikbaar voor het vervolg van de restauratie. Inmiddels hebben wij Leonieke Polman gevraagd om mee te werken aan de afwerking van het transept.

Met het oog op de aanvullende subsidie die op het scheiden van de markt nog beschikbaar is gesteld, is ons gevraagd een daarbij passend deel van het werk af te bakenen en te begroten. Edwin heeft deze begroting, met een kleine toelichting van WHW, uitgewerkt, overzichtelijk opgemaakt en ingediend. Het wachten is nu nog op de principe-opdracht voor de voltooiing van het gehele werk.

WHW 10 mei 2005

^{IV} Het misbruikte materiaal is tenslotte toch vervangen. Zie verslag 43.

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 13^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden mei en juni 2005.**

Bezoek en overleg

13 mei kwam Janneke Rozema, vrijwillige medewerkster van de Stichting Beheer, het werk bekijken. 19 mei moest Ko Bogaard van de firma Flentrop onderhoud uitvoeren aan de orgels en benutte de gelegenheid om ook de stand van zaken op de steiger op te nemen. De volgende dag gaven wij tekst en uitleg aan een groep medewerkers van de financiële en juridische afdelingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. 23 mei verscheen Piet Verhoeven met alle medewerkers van de Openbare Bibliotheek uit zijn geboorteplaats Wormerveer. In mei maakten wij ook kennis met de nieuw aangestelde beheerder, Robbert Pijpker. Met zijn medewerkers Melchior en Scott bekeek hij op 2 juni onze werkplaatsen en ons werk. Theo Knop en Lien Nubé leidden ieder op 10 juni een groepje bezoekers naar boven. Omdat de groepjes klein waren, hebben wij de bezoekers ook de juist voltooide gewelfvakken in het transept laten zien.

Pol Bruys heeft op verzoek van Piet Verhoeven een rapport uitgebracht over de eigenschappen van het door ons gebruikte type houtlijm (polyvinylacetaat-emulsie). Piet wil weten hoe duurzaam onze met dit materiaal uitgevoerde herstellingen zijn. Pol heeft de literatuur over de polyvinylacetaten bestudeerd en de relevante conclusies daaruit samengevat. De vraag blijft in hoeverre de uitkomsten iets zeggen over de duurzaamheid van de reparaties aan het beschot onder de huidige omstandigheden in de Laurenskerk en onder de omstandigheden die er incidenteel zouden kunnen voorkomen. Op 25 mei is hierover opnieuw hardop gedacht door Piet, Pol Bruys, André Winder, Bram Berkenpas, Edwin en WHW. Besloten is een uit het zuidertransept overgebleven plank te behandelen zoals dat met het beschot uit het noordertransept en de koorsluiting gebeurt en deze plank in de klimaatkamer van het ICN systematisch te laten mishandelen. Deze proef zal worden voortgezet totdat de verlijmingen in de plank het begeven. De afmetingen van de apparatuur in Amsterdam beperken de lengte van de te beproeven plank tot 70 cm.

Het overleg over het communicatieplan wordt voortgezet. Hieraan wordt deelgenomen door Sandra deVries (Sted.Museum), Peter Heisterkamp, Piet Verhoeven, Harry van de Kuyt (Vrienden van) en Edwin van den Brink. De explicatie-drieluiken zijn door Edwin en Ramses op hun plaats tussen de pijlers van de koorsluiting bevestigd op stijlen die rusten op de verhoogde koorvloer. Zij worden in positie gehouden door twee regels die eindigen tegen de pijlers en strak op hun plaats gehouden door klossen die tussen de regels en de achterzijde van de koorbanken zijn gepast. Alles volgens plan en zonder schroef of spijker in het gestoelte. Leonieke Polman heeft de 7 drieluiken en genoemde stijlen en regels volgens het daartoe gemaakte ontwerp geschilderd en gelakt. De andere drie drieluiken, die nu op de steigers staan, zijn overeenkomstig afgewerkt.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Edwin heeft de vakken 7 en 9 in hun definitieve positie in de kap gemonteerd. De tekening van de voorstelling in vak 1 heeft hij vrijwel voltooid.

Restauratie van het koorgewelf

Het retoucheren van de Hel en het afwerken van de daarin gereconstrueerde partijen is door Harriët en WHW in de kap voortgezet. Daarbij is de vorm van de in 1902

verkeerd bijgeschilderde bek van het op de muur klimmende monster^v gecorrigeerd en de plasticiteit van de bij de vorige restauraties plat ingevulde borstpartij van het kabeltrekkende monster hersteld. Hetzelfde is gebeurd met de rugpartij van de onderste-boven gehouden ongelukkige. Het vechtende monster herkreeg zijn oor waarvan de onderste helft door Dunselman tot kuifje in de nek was gereduceerd. De integratie van de gereconstrueerde Hellemond en de daarbinnen aanwezige figuren in de voorstelling is vrijwel voltooid. De verbeterde reconstructie van de armen van de vechtende figuren links in vak 7 krijgt mogelijk nog een laatste correctie als het naastgelegen vak 3 na restauratie zal zijn teruggekeerd en het incarnaat van de figuren daarin niet meer versluierd is door de gele vernis.

Restauratie van het transeptgewelf

Uitgaand van de ter plaatse herkende sporen van de vroegere kepers heeft WHW de verdeling van de keperversiering op de gewelfribben en nokribben om de herplaatste vakken N2, N3 en N4 in krijt aangegeven. Nadat de grauwgrijze grond plaatselijk was bijgewerkt, heeft Leonieke de keper-versiering aangebracht in siliconenhars-emulsieverf. De sterkte van de kleuren was eerder op het strijkspant bepaald. Het eindresultaat is niet alleen decoratief maar versterkt de eenheid in de herstelde gewelfdelen.

Ramses werkt door aan het beschot uit vak N5, onderdeel van de volgende fase van het werk. Bij het uitleggen van dit vak ontdekte Edwin in de benedenhelft de letters AIS, dezelfde initialen die in de koorsluiting voorkomen in vak 2 en in vak 3 met het jaartal 1659! Wie achter deze letters schuilgaat wordt hopelijk bij het beoogde archief-onderzoek achterhaald.^{vi}

Het vervolg van het werk en bijkomstige activiteiten

Na een begroting voor de tweede fase heeft Edwin ook een concept voor een principe-opdracht voor de voltooiing van het gehele werk gemaakt en naar de Stichting Behoud verzonden. De formele afsluiting van de in mei voltooide eerste fase zal met enig ceremonieel plaats vinden op 18 augustus. De vorm van deze plechtigheid zal worden afgestemd op de mogelijkheden die de huidige expositie in de kerk daartoe overlaat. Op de aanstaande Open Monumentendag zal weer het maximaal toelaatbare aantal belangstellenden groepsgewijs de steiger op worden geleid. Wij hopen dan ook een toelichting op object en werk gereed te hebben in onze daartoe gemaakte drieluiken. Voor een symposium gewijd aan de gewelfschilderingen en het andere werk van Jacob Corneliszoon van Oostsanen lijkt de tijd rijp. Wordt 2006.

WHW 4 juli 2005, verbeterd 5 juli (eerste versie vernietigen)

^v Het monster klimt niet, maar steunt op zijn linkerknie. Pas herkend tijdens het afwerken van de schildering in de kap in 2010.

^{vi} zie verslag 14

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 14^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden juli en augustus 2005.**

Bezoek en overleg

Begeleid door Piet Verhoeven, brachten de heer R.J.G.Bandell en zijn vrouw op 1 juli een be-zoek aan het werk. De heer Bandell, tegenwoordig burgemeester van Dordrecht, was op 14 januari 2000 nog burgemeester van Alkmaar en als zodanig degene die het verloren gewaande gewelfbeschot uit het noordertransept officieel in ontvangst heeft genomen. Wij lieten zien wat er inmiddels met de vondst en het Laatste Oordeel is gebeurd. Op 5 juli verschenen Matthijs de Keijzer, Luc van Meegen en Eva Götz van het ICN in Amsterdam, in gezelschap van oud-medewerker van het laboratorium Jaap Mosk en zijn vrouw om het werk te bekijken en met ons de plaatsen te selecteren waar de monsters voor een eerste verfonderszoek zullen worden genomen.

De oplevering van het eerste deel van het werk had eind mei zullen plaatsvinden maar moest om organisatorische redenen worden verschoven naar 18 augustus. Toen kwamen wethouder Godijn, bestuursleden van de Stichting Behoud, bestuur en directeur van de Stichting Beheer, Aart de Vries en André Winder van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Piet Verhoeven en zijn medewerkers en de bij het werk betrokken restaurateurs in de Consistorie bijeen om de reservering van het voor de voltooiing van de restauratie benodigde bedrag symbolisch te laten plaatsvinden. Uit handen van de wethouder ontving onze opdrachtgever, in de persoon van voorzitter Parigger, een reusachtige cheque zodat iedereen het betreffende bedrag in zich op kon nemen: 1,8 miljoen Euro. Het gewelf, het daaraan verrichte werk en de historische context van het gewelf waren voor deze gelegenheid nader toegelicht op de explicatie-drieluiken in de kooromgang.

De heer en mevrouw Swier, steunpilaren van de Zuiderkerk in Enkhuizen, kwamen op 23 augustus voor de tweede maal op bezoek, ditmaal ook om te kijken naar het op de bok geplaatste stuk gewelf uit hun kerk, waaraan door Barbara Susijn en daarna door Edwin reiningsproeven zijn uitgevoerd. Herman Boerwinkel, echtgenoot van de tegenwoordige kosteres in Enkhuizen, vroeger werkzaam als fotolithograaf en docent op dat gebied, is op 29 augustus langsgeslagen om uitleg te geven over het bewerken van digitaal fotowerk. Vanaf 8 juli waren wij elke vrijdagmiddag paraat om de door een vrijwillige gids naar boven geleide groepen belangstellenden nadere uitleg te geven over het gewelf, zijn lotgevallen en het door ons uitgevoerde restauratiewerk.

Archiefonderzoek

Carly Misset heeft in opdracht van de Gemeente in de rekeningenboeken uit de 17e-, 18e en 19e eeuw gezocht naar gegevens over het onderhoud van het gewelf. Op één van de door ons gestelde vragen, welke schilder gaat schuil achter de initialen A I S, heeft zij het antwoord gevonden. Het is Aelbert Jansz, lid van het Lucasgilde. Ter onderscheiding van naamgenoten noemde hij zich Aelbert Jansz Schilder. Zij heeft haar rapport in augustus voltooid, veel interessants aangetroffen, maar lang niet alles binnen de beschikbare tijd kunnen bekijken. Hopelijk wordt zij in staat gesteld het door haar verkende terrein verder te onderzoeken.

Meten en tekenen in de koorsluiting

In de vakken 4, 6 en 8 is op de beproefde wijze het meter-raster geconstrueerd zodat het plankenpatroon in alle vier noordelijke gewelfvakken kan worden opgemeten. Nadat Edwin de tekening van de voorstelling in vak 1 had voltooid, is hij begonnen aan het plankenpatroon van vak 2 dat al eerder van een raster was voorzien. Deze opmeting was eind augustus bijna voltooid. Hetzelfde geldt voor WHW's tekening van de voorstelling in vak 3.

Meten en tekenen in de kap

Het gewelf is de afsluiting van de bouw van de Laurenskerk. Om de bouwgeschiedenis te preciseren zijn door WHW de in het metselwerk te herkennen bouwpauses opgezocht, verschillen in de steensnede van de koorkolommen genoteerd en in de kapruimtes de telmerken in kaart gebracht. Gecombineerd met de door Bruinvis vermelde gegevens over de bestellingen van bouw materiaal, is uit die bijzonderheden de bouw van het koor vrijwel exact te reconstrueren. De bouw van het schip is ingewikkelder omdat hier rondom het tot 1508 in gebruik gebleven noordelijke deel van de oude kerk gebouwd werd. De telmerken in de kap van de lichtbeuk van het schip laten zien dat deze kap vanuit de viering is opgericht en bevestigen daarmee dat de lichtbeuk van het schip als laatste onderdeel van de kerk is voltooid.

Restauratie van het koorgewelf

Na het aanbrengen van de laatste correcties in de binnen de Hel gereconstrueerde partijen, ligt het werk hier even stil. Binnenkort zal vak 5, links van de Hel, worden gedemonteerd en in behandeling worden genomen.

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses is druk bezig geweest met het herstel van vak N5 dat getekend is door in de 19^e eeuw uitgevoerde reparaties. Die reparaties zullen gevolgd zijn na herstel van de kap waartoe delen van het gewelfbeschot langs het gewelfhout moesten worden weggezaagd. Die delen werden vervolgens door nieuwe stukken beschot vervangen en in matte olieverf bijgeschilderd. Dit gebeurde niet helemaal correct waardoor die delen juist als reparatie herkenbaar bleven. Wij willen dit zo laten, dus de stuiknaden laten spreken en de in de 19^e-eeuwse^{VII} navolging van het schilderwerk zoveel mogelijk ongemoeid laten, zodat te zien blijft hoe de aanwezigheid van het beschilderde gewelf werd gerekt tot het in 1885 werd verwijderd om door nieuw te worden vervangen.

Het vervolg van het werk

Omdat de Mr.de Boer met vakantie was, is het opstellen en tekenen van de opdrachten voor het 2^e deel van het werk en de voltooiing van het geheel nog niet gerealiseerd.

WHW, 13 september 2005

^{VII} Fout. Het betreft voornamelijk 17^e-eeuws werk van A I S!

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 15^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden september en oktober 2005.**

Bezoek en overleg

De serie bezoeken op de vrijdagmiddagen werd besloten op 2 september. Op 5 september verscheen Menno Jelgersma van Het blad Cobouw voor een interview over het werk met het oog op de Open Monumentendag op 10 september. Aan het slot van die drukke zaterdag kwamen nog stadsarcheoloog Peter Bitter en Harry de Raad van het Regionaal archief omhoog om het werk te bekijken. Zij waren beneden al verrast door de voor deze dag gemaakte bouwgeschiedenis in acht plattegronden, aangebracht op het eerste drieluik in de kooromgang. Op 20 september kwam de voorzitter van de Stichting Behoud, Hans Maarten Parigger met een radioman van Radio TV Noord Holland de steiger op voor een kort interview. 23 september kwamen ruim zestig leden van de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen op bezoek om ook weer groepsgewijs uitleg over het werk te krijgen. In hun gezelschap bevonden zich de huidige en de vorige burgemeester en zij werden daarom verwelkomd door Alkmaars burgemeester, mevrouw van Rossen. Een week later volgde nog een bezoek van twaalf leden van de Historische werkgroep Barthelomeuskerk uit Poeldijk. Voor de Jacobsbode van de fanclub uit Oostzaan schreef WHW een samenvattend stuk over het gebouw en de gewelf-schilderingen. Het eerste deel is meteen geplaatst in het oktober-nummer. Het slot zal worden afgedrukt in de volgende aflevering, als het goed is met een rectificatie van een eigenmachtig in Oostzaan ingebrachte verandering in de tekst.

Het tweemaandelijks overleg werd gehouden op 14 september. Het was een gedachtewisseling in mineur door het uitvallen van Piet Verhoeven. Hem is inmiddels gevraagd als adviseur van de Stichting Behoud te willen optreden als hij daartoe weer genoeg is hersteld.

Archiefonderzoek

Carly Misset heeft de bevindingen van haar onderzoek in het Regionaal Archief vastgelegd in een in augustus voltooid verslag. Het bevat veel leerzame gegevens en versterkt daarmee de hoop dat zij in staat gesteld zal worden de documenten uit en over de ontstaansgeschiedenis van de kerk nader te onderzoeken.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Edwin heeft het plankenpatroon in vak 4 opgemeten en getekend en is bezig met de voorstelling in vak 2. WHW is begonnen met het opzoeken van de oorspronkelijke spijkerposities in vak 5 in de kap en het opmeten en tekenen van het gewelfhout op een afdruk van het plankenpatroon van dit vak.

Metten en tekenen in de kap

Na de rondgang door de kappen van het koor, de transepten en de lichtbeuk van het schip, heeft WHW de kappen van de zijbeuken en aansluitende kapellen bekeken. Het meeste werk is gemaakt van de kappen aan noordzijde, in de verwachting de hier te vermoeden tijdelijke lessenaarskap uit het secundair gebruikte material te kunnen reconstrueren.

Restauratie van het koorgewelf

Eind september heeft Edwin vak 5 gedemonteerd. Ramses ontfermde zich over de uitgenomen planken om daarvan hun achterzijde schoon te zuigen, de spijkers eruit te verwijderen en ze over te dragen aan WHW die alle bijzonderheden, zoals klampen en opschriften, vastlegde op een spiegeldruk van de tekening van het plankenpatroon. Op 10 en 11 oktober gebeurde hetzelfde met vak 3. Ditmaal werden alle acties van A tot Z op film vastgelegd.

Restauratie van het transeptgewelf

Na verwijdering van het oorlogsbeschot uit vak N6, was het voor iedereen te zien: Tijdens de restauratie-Van der Kloot Meyburg is het aantal sporen + aangespijkerde standzoon- en korbeel-schenkels van zes teruggebracht tot vijf. De in het bewaarde oude beschot vastliggende spijkerposities vallen dus grotendeels buiten het gewelfhout in zijn huidige plaatsing. Dit kan worden opgelost door op het aan te brengen tussenbeschot op de juiste plaats stroken multiplex of eikenhout te bevestigen. De correctie van het scheefgerestaureerde spant tussen de vakken N5 en N6 was gecompliceerder dan de vergelijkbare operatie van het spant tussen N3 en N4. Onderaan vertoonde het spant een extreme afwijking naar links. Op ongeveer 2 m boven de muurplaat was de positie correct om daarboven steeds meer naar rechts af te wijken. Bovenin leverde een geknikte verbinding tussen balk en korbeel nog een extra afwijking op. Na grondige voorbeschouwing met Ed Kueter en Jan Poland, kon worden bepaald hoe de noodzakelijke correctie van de stand moest worden uitgevoerd en is met de uitvoering begonnen op 18 oktober. Ditmaal moest ook ruimte worden gemaakt in de plaat waarin de te verschuiven balk is ingelaten. Ter stabilisering van de gecorrigeerde toestand zijn twee liggers over de korbeelschenkels toegevoegd.

Ramses heeft de consolidatie en de aanvulling ter plaatse van verdwenen stukken in vak N5 voltooid en is daarna met de behandeling van vak N6 begonnen. Leonieke is bezig met het bijwerken van de schildering van vak N5, dat inmiddels in drie delen op de twee bokken in het daglichtatelier is geplaatst.

Het vervolg van het werk

Het werk gaat gestadig door, in afwachting van de daartoe strekkende opdracht die nog maar steeds in de maak blijft.

WHW, 8 november 2005

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 16e verslag.
De werkzaamheden in de maanden november en december 2005.**

Bezoek en overleg

Ter voorbereiding van het communicatieplan voor de restauratie, kwam Tessie Vilé op 7 november op de steiger om WHW vragen te stellen over de aard en de betekenis van de schilderijen en de daaraan bestede en nog te besteden inspanningen. Haar plan heeft zij op 13 december aan de betreffende commissie gepresenteerd. Op 10 november vond het tweemaandelijks overleg plaats, waaraan voor het eerst werd deelgenomen door Bernice Crijns, opvolgster van de met pensioen vertrokken Huub Kurvers. 21 november kwam de afdeling Monumentenzorg en Archeologie op bezoek, met Piet Verhoeven. Op vrijdag 25 was Ramses gastheer en rondleider van een groep medewerkers van het Regionaal Archief. Dinsdagavond 29 november waren Ramses en WHW present om de door Gemeente-Directeur Kriekaart uitgenodigde Rotarians in twee groepen langs het werk en de gewelven te leiden. Op vrijdag 2 december kwam koster Herman Boerwinkel van de Enkhuizense Zuiderkerk opnieuw naar Alkmaar, deze keer in gezelschap van dominee Idelette Otten en emeritus predikant Spanjer.

Fotografische documentatie

Op de explicatie-drieluiken worden ze al door iedereen bewonderd; de mooie groot afgedrukte digitale foto's van Joop Elsinga. Elke dinsdag komt hij langs om werkzaamheden en onderdelen van kap, beschot en schilderijen vast te leggen, maatgetrouwe opnamen te maken van koorgewelf, uitgelegd beschot of uitslagtekening van een geheel gewelfvak. Alles wordt op dvd -schijven opgeslagen en op klein formaat weergegeven in een systematisch bijgewerkte catalogus.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Edwin heeft de voorstelling in vak 2 getekend en is vervolgens begonnen aan vak 4, beide op afdrukken van de door hem gemaakte tekeningen van het plankenpatroon. WHW heeft in de vakken 5 en 3 de gaten en resten opgezocht van de spijkers waarmee het beschot oorspronkelijk bevestigd was. Hierna zijn op afdrukken van het plankenpatroon de korbeel-spoor-stand-zoon-stukken getekend en de teruggevonden spijkerposities daarin aangegeven. In beide vakken blijken de planken bij hun terugkeer in het gewelf te hoog te zijn herplaatst; in vak 5 onderaan 10 cm, in vak 3 ongeveer 6 cm. WHW heeft verder het plankenpatroon van vak 8 opgemeten en in tekening gebracht.

Metten en tekenen in de kap

Als aanvulling op onze documentatie noteerde WHW de bijzonderheden van het straalgebint met de koningstijl boven de koorsluiting.

Restauratie van het koorgewelf

Sinds het demonteren van vak 3 is te zien dat de linkerbovenkant van het zuidelijke spant 3 (spant tussen vakken 3 en 5) massa mist en daardoor nooit steun heeft kunnen bieden aan het tweede spoor van rechts in vak 3. Bij de vroegere restauratie is dit spoor met een aangeflanste klos vastgezet. Dit zal verbeterd moeten worden voordat het tussenbeschot in vak 5 is aangebracht.

Namens het restauratieteam werd op 17 oktober een brief aan de met ziekteverlof thuis verblijvende Piet Verhoeven geschreven. Daarin vertelde WHW dat bij de demontage van vak 3 een als klamp gebruikt stuk beschilderd gewelfbeschot tevoorschijn was gekomen. Bij nadere beschouwing bleek het te hebben behoord bij het in 1925 naar Alkmaar geretourneerde oorspronkelijke materiaal uit het zuidertransept. Het moet in 1941 gezaagd zijn uit de plank met de roede waarover de misdoek hangt (foto Rijksmuseum, afgebeeld bij Kloek's artikel over de schilderijen in Glans en Glorie van de Grote kerk uit 1996). Dat is, om precies te zijn, de misdoek uit het tweede westelijke vak na de viering. Bij het opstellen van verslag 15, kort na het schrijven van de brief, is vergeten de gruwelijke vondst opnieuw te vermelden, daarom alsnog.

Eind november, toen het zelfs voor meten en tekenen te koud was, is het koor bevrijd van de misplaatste en mistekende nabootsing van de misdoek, het kruis en de zeilboot. De hoorn was al in maart verwijderd. Alle vier misbaksels staan paginagroot afgebeeld bij genoemd artikel van Kloek in Glans en Glorie.

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses heeft het werk aan vak N6 voortgezet en daarbij een intrigerend in verf neergezet teken in de rechterbovenhoek van plank 29 ontdekt. Hopelijk kan de betekenis ervan worden achterhaald. Pol Bruijs heeft opnieuw een partij hout weten te bemachtigen waaruit hij planken kan maken ter aanvulling van de teruggevonden delen uit het gewelf. Volgens de bij eerdere gelegenheid gemaakte tekening, zal hij de planken het gewenste profiel geven, inclusief de groef. Na Ed Kueter te hebben geassisteerd bij het corrigeren van de stand van het spantbeen tussen de vakken N5 en N6, heeft Jan Poland de mankementen in de kapconstructie in beide vakken verholpen. Daarbij hoorde ook het uitnemen en deugdelijk herplaatsen van de standzoonstukken in N5. Vak N6 is vervolgens voorzien van een tussenbeschot waarop stroken multiplex zijn bevestigd op de posities waar zich de korbeel- spoor- en standzoon-stukken hebben bevonden. Deze posities waren af te leiden uit de spijkergaten in het oude beschot zoals die zijn vastgelegd op de door Edwin en Ramses vervaardigde uitslagtekeningen. In N5 heeft Jan de te ver terugliggende stukken opgedikt met stroken op maat geschaafd eikenhout. Eind december zat de helft van het tussenbeschot in dit vak op zijn plaats.

Leonieke is ver gevorderd met het bijwerken van de beschildering in het door vroegere reparaties getekende vak N5. Op enkele in de 17^e eeuw ingelaste planken verdringen twee versies van het aanvullende schilderwerk elkaar. Het integreren van deze "onderhouds-herstellingen" is zinvol maar lastig en tijdrovend.

Het vervolg van het werk

Nu de vloerverwarming weer in gebruik genomen zal worden en wij de opdracht voor het werk eerdaags kunnen verwachten, zien wij de toekomst met vertrouwen tegemoet.

WHW, 9 januari 2006

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 17^e verslag.
De werkzaamheden in de maanden januari, februari en maart 2006.**

Bezoek en overleg

Nadat zij op 10 november 2005 voor het eerst namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het tweemaandelijks overleg had deelgenomen, is Bernice Crijns op 10 januari opnieuw naar de Laurenskerk gekomen om het een en ander nog eens rustig te bekijken en zich nader over het werk te laten informeren. Bij haar eerste bezoek was de misplaatste copie van de hoorn al uit het koor verdwenen. Bij haar tweede bezoek waren de overige drie misbaksels ook verwijderd. Met de illustraties in het boek Glans en Glorie werd toegelicht hoe tijdens de vorige restauratie met deze attributen is omgesprongen.

Op 30 januari kwam een filmploegje de tekenwerkzaamheden vastleggen. Edwin gaf uitleg bij het tekenbord over het opzetten en het gebruik van de tekeningen. WHW deed voor hoe de grondlijn voor de meetlijnen in het gewelf wordt geconstrueerd en hoe vervolgens de verticale meetlijn op het gewelfvak wordt aangebracht met behulp van op de grondlijn geplaatst schietlood en puntlicht.

Jef Broersen heeft een artikel over ons werk geschreven voor de Kroniek van de Vrienden van de Grote kerk. Het is gebaseerd op een door hem op 6 maart afgenomen vraaggesprek. Jan Poland liet ons op 3 maart kennismaken met twee collega's uit het molenvak; Gerbrandt de Vries, molenaar van De Kat en actief in vele molenstichtingen, en molenbouwer Piet Mosch. Edwin stelde bij die gelegenheid weer het zagen van wagenschot aan de orde.

Een ander filmploegje, werkend voor Kunstnet van de lokale kabeltelevisie, maakte op 8 maart opnames van het gewelf en de daarbij gegeven uitleg.

De groep Rotarians, die op 17 maart door Carla Rogge naar de kerk werd geleid, was te groot om de steiger te mogen betreden. Het gezelschap moest daarom in twee groepen worden ge-splitst.

Op 30 maart werden wij door Bram Berkenpas voorgesteld aan Luuk Veneman, opvolger van Piet Verhoeven. In zijn nieuwe rol van adviseur van de Stichting Behoud was Piet daar zelf ook bij. Van hem vernamen wij dat Herman Janse is overleden. Waarnemingen in de kap kunnen dus niet meer met hem worden uitgewisseld.

Het tweemaandelijks overleg was verschoven naar 9 februari. Tijdens dit overleg kwam Bernice terug op de verwijdering van de misplaatste copieën van vier emblemen uit het zuidertransept. Zij miste daarover een duidelijk moment van beslissing. Piet viel haar hierin bij. De repliek van WHW stelde op de analyse van de gang van zaken en het feit dat deze gedurende de afgelopen drie jaar uitentreuren was toegelicht: De vier verwijderde emblemen waren tijdens de vorige restauratie in het koorgewelf geïntroduceerd. Het waren mistekende copieën van emblemen die te zien waren geweest op restanten van het gewelf uit het zuidertransept. Hun aanwezigheid hing samen met de vroegere direct daaronder geplaatste altaren in het zuidertransept. Hun nabootsing in het koor was dus in flagrante tegenspraak met de geschiedenis van de kerk en was daarom niet te rijmen met de weloverwogen restauratie en terugkeer op de authentieke plaats van het teruggevonden gewelfbeschoot met soortgelijke oorspronkelijke emblemen in het noordertransept. Daarom zijn de vrijpostigheden in kwestie verwijderd. Maar even zo goed: Waar mogelijk zal in het vervolg een ingreep tevoren ter overweging op tafel worden gelegd. Hierbij moet wel worden bedacht dat er dagelijks beslissingen worden genomen en dat dit gebeurt

door degenen aan wie het werk is toevertrouwd op grond van een deugdelijk bevonden uitgangspunt voor de benadering van het werk, een benadering waarvan de consequenties voortdurend op de steiger worden toegelicht aan wie het maar horen wil.

Meten en tekenen in de koorsluiting

Edwin heeft de voorstelling in de vakken 4 en 6 op tekening gezet. WHW legt de laatste hand aan de tekening van de zeer verhaspelde en overschilderde voorstelling in vak 8. Om na te kunnen gaan wat er met de partij met de gothische fontein is gebeurd en te achterhalen hoe die er oorspronkelijk zal hebben uitgezien, is ook de linker benedenhoek van de voorstelling in het naastgelegen vak 6 in de tekening van vak 8 opgenomen.

Restauratie van het koorgewelf

Jan Poland heeft de schuin weglopende linkerbovenkant van het zuidelijke spant 3 (het spant tussen de vakken 3 en 5) voorzien van een passende verzwaring waartegen de bovenkant van het tweede spoor van rechts in vak 3 voor het eerst deugdelijk kon worden vastgezet. De standzoon-schenkels zijn in beide vakken opnieuw gesteld en bevestigd en de sporen en korbeel-schenkels zijn waar nodig opgedikt met stroken eikenhout, dit alles om het gewelfbeschot zonder forceren weer in een cilindrische vorm te kunnen terugplaatsen. Beide vakken zijn voorzien van een tussenbeschot zoals dat eerder is gedaan in de twee vakken met de Hel. Het aanbrengen van het tussenbeschot is voltooid door Eduardo de Koning, in dienst bij Jan Poland. Edwin is begonnen met het herstel van de mankementen in de planken uit vak 5.

Het schilderwerk op de twee niet oorspronkelijke planken in vak 1, met hoofd, borstpartij en armen van de Christusfiguur, valt niet alleen op door zijn lelijke uitvoering maar ook door zijn verschilferende verf. Dit verval is de afgelopen winter versneld en is nu ook duidelijk herkenbaar in andere aanvullingen op niet authentieke planken in de vakken 4, 6 en 8.

Meten en passen in het transept

Werd bij de vorige restauratie het aantal sporen in vak N6 teruggebracht van zes naar vijf, in het brede vak N7 ernaast gebeurde het omgekeerde: het aantal sporen werd met één vergroot tot tien. Dit betekent dat een hier in te passen tussenbeschot voor meer dan de helft van de tussenruimte weer met montage-stroken zou moeten worden bedekt. Door de zwabberende contour van de meeste schenkels zou het daardoor extra tijdrovende meten en pasmaken van de korte plankjes niet de gewenste betrouwbare bescherming tegen doorgewaaid vocht en stof opleveren. Toen op de uitslagtekening bleek dat de korte oude planken ontbreken waar de afstand tussen de spanten het kleinst is en er voor het te herplaatsen beschot dus overal voldoende ruimte bestaat, hebben wij besloten dit vak weer te voorzien van een doorlopend beschot over de sporen en de schenkels. De negen montage-stroken voor het oude beschot kunnen hierop eenvoudig worden bevestigd. Het is dezelfde situatie als in vak N2 met de Mariafiguur. Het beschot komt hierdoor iets te ver naar voren te zitten. Van benedenaf is dit alleen te zien bij het strikspant waartegen de korte planken aansluiten. Omdat de meeste van de korte planken bijgemaakt moeten

worden kan de sprong bij het strijkspant gemakkelijk worden gereduceerd. Tussenbeschot en montagestroken zijn door Eduardo aangebracht.

Restauratie van het transeptgewelf

Bij het nog weer eens kijken naar de vondelingen uit het zuidertransept viel Ramses' oog op twee ongemerkte planken. Zij kwamen hem bekend voor en hij liep er mee naar de teruggeplaatste vakken N3 en N4. Het exemplaar waarvan het rechteind ontbrak bleek plank 4 uit vak N3 te zijn, het complete andere exemplaar plank 7 uit vak N4. Hun plaatsen worden nu bezet door nieuw hout met de door Claudia Junge gereconstrueerde schildering. Maten en vormgeving in die reconstructies komen vrijwel exact met die van het teruggevonden originele werk overeen. Toch zullen die reconstructies voor de originele restanten moeten wijken. Vak N5 is klaar, op de bevestiging van de montage-proppen na. Leonieke werkt nu aan de op de bok geplaatste delen van vak N6. Ramses heeft een begin gemaakt met de behandeling van het beschot uit vak N7. Het voorbereikte hout voor de vele ontbrekende planken ligt al klaar.

Fotografische documentatie

Joop Elsinga heeft de kapconstructie in de vakken 3 en 5 in de koorsluiting en de vakken N5 (met tussen-beschot) en N6 in het transept fotografisch vastgelegd nadat WHW in die vakken de centrale meetlijn weer middels schietlood-projectie herkenbaar had gemaakt en op het hout of daaraan bevestigde stroken in krijt had nagetrokken. Joop kan met meetlijn en daarop aangegeven meterafstanden zijn opnamen schaalgetrouw aaneensluiten en afdrukken. Eerdaags zal de uitslagtekening met het bewaarde beschot van vak N7 op de koorvloer worden uitgelegd en vanaf de loopbrug tussen koor en transept worden gefotografeerd. Joop kan dan met minder opnamen en minder digitaal geschuif de gewenste opnamen op schaal brengen.

Winter 2005-2006

Zoals verwacht kon de vloerverwarming na reparatie en andere afstelling weer in werking worden gesteld zodat de temperatuur in de kerk wat dragelijker werd. De conditie voor het werk onder het gewelf bleef spartaans door de aanhoudende ijzige noordoostenwind die onder de kap door naar binnen woei. Het is allemaal te volgen op de weekstroken van de thermo-hygrograaf.

WHW, 3 april 2006

Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 18^e verslag. De werkzaamheden in de maanden april en mei 2006.

Bezoek en overleg

Luuk Veneman, opvolger van Piet Verhoeven, nam op 6 april voor het eerst deel aan het tweemaandelijks overleg. Piet was er voor de tweede keer bij in zijn nieuwe rol van Adviseur van de Stichting Behoud. Zijn afscheid werd gevierd op 27 april in de vorm van een mini-symposium, *Hel en Hemel*, met lezingen door Wouter Kloek, Hoofdconservator schilderkunst bij het Rijksmuseum, en WHW. Het werd besloten met de presentatie van een boek met dezelfde titel. De vier artikelen daarin werden geschreven door Carly Misset, Edwin van den Brink en WHW en behandelen verschillende aspecten van de gewelfrestauratie en het begeleidend onderzoek.

Namens de vrienden van de Stichting Vrienden van de Grote kerk, kwam Jef Broersen op 9 mei opnieuw de steiger op met een serie vragen. Er is dus een tweede artikel voor de *Kroniek van de Vrienden* in de maak.

Jan Piet Filedt Kok, hoofdconservator Vroege Nederlandse Schilderkunst bij het Rijksmuseum en hoogleraar Atelierpraktijken en Materieel-technisch kunsthistorisch onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam, bezocht het werk op 18 mei, samen met zijn vrouw, Paulien Scheurleer, conservator Aziatische Kunst bij het Rijksmuseum. In zijn eerdere functie van Directeur Collecties, droeg Filedt Kok in 2000 het in het Rijksmuseum verborgen beschot uit het noordertransept over aan de stad Alkmaar. Als specialist op het gebied van de schildertechniek van de laatmiddeleeuwse noordelijke schilderkunst is hij vertrouwd met het werk van Jacob Corneliszoon en zijn tijdgenoten. Datzelfde geldt ook voor Norbert Middelkoop, conservator schilderijen en prenten bij het Amsterdams Historisch Museum, die op 19 mei nog eens naar de schilderijen kwam kijken en met wie is afgesproken de door zijn museum bewaarde restanten van Jacob Corneliszoon's op doek geschilderde Mirakel-voorstellingen te laten onderzoeken om de daarin toegepaste schildertechniek te vergelijken met die in ons gewelf. Zowel Filedt Kok als Middelkoop wil volgend jaar aandacht schenken aan Jacob Corneliszoon. Hopelijk past dit in het nu opgestelde "communicatieplan".

Namens de Stichting Oude Hollandse Kerken kwam Brigitte Linskens naar de kerk om met Peter Heisterkamp en WHW afspraken te maken voor een jubileum-bijeenkomst van haar Stichting op 26 augustus. Zij overwon vervolgens haar hoogtevrees om kennis te maken met het restauratiewerk en het Laatste Oordeel waarover WHW zal schrijven in het Bulletin van de jubilerende Stichting.

Metten en tekenen in de koorsluiting

Met de voltooiing van de tekening met de voorstelling van vak 8 is aan het metten en tekenen in de koorsluiting voorlopig een einde gekomen. Pas bij de demontage van de vakken 1 en 2 zal weer met tekenen worden begonnen.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin is bezig met het herstel van de planken uit vak 3. De tijdens de demontage op de achterzijde aangetroffen oude tekens in rood heeft hij waar nodig op de spiegelddruk aangevuld. Andere bijzonderheden zijn er nu niet over te melden.

Meten en tekenen in de kap

Ter wille van de documentatie van het straalgebint in de koorsluiting zijn alle onderdelen opgemeten en de telmerken genoteerd. Het staat beschreven in genoemd aan Piet opgedragen boek *Hel en Hemel*. Na het verdwijnen van de kou zijn de afdichtingen voor de monnikskappen en de onbeglaasde lichtopening in het deurtje van de dakkapel weer verwijderd.

Meten en passen in het transept

Tijdens zijn werk aan vak N7, het grote laatste vak aan oostzijde, heeft Ramses nog weer enkele fragmenten op hun plaats kunnen terugbrengen. Daarbij was een fragment uit vak N2 (Maria) waarvan hij de herkomst aan de hand van een daarop aanwezige retouche kon thuisbrengen. De andere stukken bleken in N7 thuis te horen. De belangrijkste vondst is een fragment uit de geplooidde rechterbovenhoek van de Veronica-doek.

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses werkt verder aan het herstel van de planken uit het grote vak N7 en is bijna klaar met de planken van N6. Daarvan moeten alleen nog de onderste tien afgewerkt worden zodat zij ook geretoucheerd kunnen worden.

Leonieke werkt door aan N6, het tweede vak met een miskelk in het midden. Het effect van de slagschaduw van dit embleem was door donkere lekkage-vlekken teniet gedaan.

Dit heeft Leonieke inmiddels met horizontale retouche-lijnen verholpen.

In de kap zijn alle kepers op de ribben in de vakken N5, N6 en N7 aangegeven in krijt.

Het vervolg van het werk

Voor het werk na voltooiing van fase II heeft Edwin de begroting gereed. De bevestiging van de opdracht voor die tweede fase is getekend evenals de verklaring voor de uitvoering van het gehele werk.

WHW, 6 juni 2006

Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 19^e verslag. De werkzaamheden in de zomer 2006.

Bezoek en overleg

Op de meeste vrijdagmiddagen was de steiger toegankelijk voor groepen belangstellenden die uitleg kregen van de begeleidende vrijwilliger, aangevuld door nadere toelichting van ons.

Voor de derde en laatste fase van het werk is een werkplan met begroting opgesteld dat, na bespreking met Luuk Veneman en Piet Verhoeven op 28 juni, door Edwin in de gewenste vorm is gegoten. De Stichting Behoud zal het plan ter verkrijging van subsidie deze maand bij het Rijk indienen.

Bernice Crijns had erop aangedrongen de voorstelling van Het Laatste Oordeel te laten onderzoeken op de aanwezigheid van een getekende opzet. Hoewel er nergens iets van een voor-tekening in droog materiaal te zien is, hebben Arie Wallert en Micha Leeftang van het Rijksmuseum op 3 juli een serie digitale infrarood-foto's gemaakt en naderhand op schijf gezet. Ook op de infraroodfoto's ontbreekt elk spoor van een getekende opzet. De voorstelling moet dus met penseel zijn opgezet of voorgetekend met materiaal dat bij het schilderen in de verf is opgenomen. In de infra-rood-opnamen worden de 19^e-eeuwse namen en data in potlood en oudere opschriften in krijt en verf veel duidelijker en daarmee ook de plaatsen waar Dunselman zijn dungestroken bedekkende retouches heeft neergezet. Micha Leeftang heeft daarom aangeboden een deel van het gewelf in zijn geheel infrarood-reflectografisch op te nemen en vast te leggen. Zij zou dit dan kunnen uitvoeren met Margreet Wolters van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. Ik heb haar geantwoord dat zo'n onderzoek van het op dit moment in behandeling zijnde vak 5 nuttig kan zijn om de opmerkelijke partij met Johannes de Doper beter te doorgronden. Van de achter hem opgestelde apostelen is de linkerfiguur nu enigszins mistekend en Johannes werd door Dunselman in het Rijksmuseum omgebouwd tot Maria Magdalena en door Jansen in de oorlog weer voorzien van een baardje en wie weet nog meer.

Zaterdag 26 augustus was de kerk ter beschikking gesteld van de Stichting Oude Hollandse Kerken. Na hun jaarlijkse Donateursvergadering volgde orgelspel. Begonnen werd met Frescobaldi en Byrd op het grote orgel waarvan vervolgens de luiken werden gesloten zodat WHW wat over het ontwerp van de kast en de daarop geschilderde voorstelling kon vertellen. Het was de bedoeling dat hierna uitleg zou worden gegeven over het werk aan de schilderingen, aan de hand van daartoe op schijf gezette beelden. De beschikbaar gestelde apparatuur was echter beperkt tot twee microfoons met versterker zodat er heel wat meer dan voorzien was uit te leggen. Na Bull en Frescobaldi op het kleine orgel kregen twee tevoren geselecteerde groepen uit het gezelschap nog de kans de schilderingen van dichtbij te bewonderen.

Op 1 september kwam Piet met de heren Van Deventer en Engel langs om het programma van een groep Rotarians op 4 oktober a.s. te bespreken. Daarna kwam Peter van Dael (VU A'dam) het werk bekijken. Tijdens de Warmenhuizen-restauratie begeleidde hij een studente die afstudeerde met een scriptie over die schilderingen. De Alkmaarse schilderingen waren dit jaar niet opgenomen in het programma van de Open Monumentendag. Wel waren ter wille van de bezoekers van de kerk de schermdoeken neergelaten/opgetrokken en de lichten in de ateliers ingeschakeld.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft de reparaties en correcties aan de planken uit vak 5 uitgevoerd. Nadat hij met de legkaart de in de positionering van de planken aan te brengen verbeteringen had vastgelegd, heeft hij de planken in de kap gepast om de aanpassingen aan hun verlengde uiteinden exact te kunnen bepalen. Meest opvallende veranderingen zijn de iets lagere plaatsing van het tafereel en de hogere plaats van de partij met Johannes, inclusief de engel met de lans. Een plank onder deze partij herkreeg met een aangezette strook aan bovenzijde zijn oorspronkelijke afmetingen.

Op 12 en 13 september kwam Barbara Susijn op haar Ducati naar Alkmaar om de door haar in 2004 uitgewerkte methode voor de verwijdering van de vernis nog eens met ons door te nemen. Met de vernisafname van vak 5 wordt nu doorgegaan waarbij de partij met Johannes als laatste zal worden behandeld, dit met het oog op de daarvan tevoren te maken infrarood-reflectogrammen.

Restauratie van het transeptgewelf

Op 15 augustus stelde Leonieke ons voor aan Trees Knaapen, die zij nog kent van haar opleiding in België, en die enkele maanden met Leonieke zal meewerken aan de restauratie van het gewelf uit het transept. Zij zijn samen begonnen aan twee op de bokken gemonteerde stukken van het rechterdeel van vak N7 met de Veronicadoek. Van dit vak heeft Ramses de schamele resten van de korte planken links in het vak hersteld. Het aanvullende hout kan hij op maat maken nadat het rechterdeel met de lange planken in de kap is gemonteerd. Hij heeft de beschadigde wormstekige aansluitingen tussen dekbalk, korbeel en stijl in het spant tussen de vakken N5 en N6 met eikenhout hersteld. Daarna heeft hij vak N6 in de kap geplaatst om daarvan de juiste stand te bepalen en de laatste maatcorrecties te kunnen uitvoeren. In vak N5 heeft hij montagestroken aangebracht op de plaatsen waar de schenkels te sterk afwijken van hun oorspronkelijke positie. Daarna is hij begonnen ook hier het beschot als proef in de kap te passen.

Publiciteit

Voor het Bulletin van de al genoemde Stichting Oude Hollandse Kerken schrijft WHW een dubbelartikel over de schilderijen en de bouwgeschiedenis die aan hun ontstaan voorafgaat. Het zal in het najaar verschijnen en dan ook in de kerk verkrijgbaar zijn.

Oplevering en afstemming van het werk

Volgens het plan voor de tweede fase zou vak 5 de volgende maand afgewerkt in de kap moeten zitten. Doordat wij met de vernisafname pas onlangs konden beginnen, zal dat niet lukken. Degene aan wie wij dit werk hadden toegedacht heeft zich voor een betrekking in het buitenland laten strikken en Harriët en WHW was het door andere werkzaamheden niet mogelijk hierbij eerder in te springen. Dit houdt niet in dat het werk van de volgende fase moet worden uitgesteld. Edwin kan volgens het opgestelde plan beginnen aan het herstel van het al uitgenomen vak 3 terwijl vak 5 wordt afgewerkt.

Van vak N7 uit het transept zal de esthetische afwerking van het grotendeels uit nieuwe planken samengestelde linkerdeel eveneens nog in bewerking zijn als Ramses volgens

schema met vak E uit de westzijde begonnen is. Dat de werkzaamheden aan de vakken N5 en N6 enigszins zijn uitgelopen komt door de tijdrovende aanpassing van de kap in vak N6 en de bewerkelijke integratie van de 17^e-eeuwse herstellingen in het beschot van vak N5. Ramses verwacht snel weer op schema te zijn nu hij op zijn nieuwe BMW steeds eerder arriveert dan hij gewend was.

Het schema voor de vernieuwing van de leien zou nog eens moeten worden bekeken op de mogelijkheid dit af te stemmen op de aanwezigheid van onze steigers. Het is al eerder ter sprake gekomen, net als de verwijdering van een stuk Sprinklerleiding met tapkraan in vak G. Dat kan niet lang meer worden uitgesteld want dit vak komt volgend jaar in behandeling.

WHW, 13 september 2006

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 20^e verslag.
De werkzaamheden tussen 14 september en 9 november 2006.**

Bezoek en overleg

Als aanvulling op deze verslaggeving heeft Luuk Veneman de afspraken die gemaakt zijn tijdens de tweemaandelijks bespreking op 8 juni (nr. 18) in een notitie vastgelegd. Hij zal dit na elke bespreking zo doen.

Met het einde van het tweede deel van de restauratie in zicht, kwamen de bestuursleden van de Stichting Behoud van Monumentale kerken met aanhang op 22 september poolshoogte nemen. Zij kregen uitleg over de stand van zaken en zagen hoe Ramses vorderde met het inpassen van het beschot in vak N7 met in het midden de Christuskop op de zweetdoek. In het transept werd nog eens vooruit gedacht over het laatste jaar van de restauratie waarin de dan inmiddels behandelde gewelfschotels herplaatst zullen worden en de bijgewerkte partijen in alle vakken nog eens kritisch moeten worden bekeken en de onderlinge afstemming waar nodig zal worden verfijnd.

Op 4 oktober was de kerk gereserveerd voor de Post-Rotarians en hun dames. Het middagprogramma bestond uit een simultaan gehouden lezing over de kerk en de in de jaren negentig uitgevoerde restauratie door Piet Verhoeven in de Consistorie, een lezing door WHW in het schip over het grote orgel en de geschilderde voorstelling daarop en de door Ramses gegeven uitleg bij het werk op de steiger en in het gewelf. Deze uitleg en de twee lezingen werden dus ieder nog twee maal herhaald voor de drie groepen die zich daar tevoren voor hadden aangemeld. De volgende dag sloot WHW zich aan bij de bezoekers van het atelier van Martin Bijl die al enige tijd bezig is de overschilderingen van het Kerkportet te verwijderen. Piet Verhoeven vertelde bij die gelegenheid zijn adviseurschap van de Stichting Behoud aan het eind van het jaar te zullen beëindigen.

Op 13 oktober kwamen Egbert en Barbara van Wijk met andere leden van de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen op bezoek om in twee groepen de steiger te beklimmen en de vorderingen van het werk te bekijken.

Restauratie van het koorgewelf

Volgens het door Barbara Susijn uitgewerkte procédé heeft Edwin het verwijderen van de ver-nislagen op vak 5 voortgezet zodat de partij met de door twee monsters horizontaal gehouden vrouw en de vijf kansloze vluchtelingen veel van zijn plasticiteit herwonnen heeft. Omdat het infraroodreflectografisch onderzoek pas in de loop van deze maand kan worden uitgevoerd is ook de behandeling van het gedeelte met Johannes en de zes apostelen niet langer uitgesteld. Door de verwijdering van de vernis is de Johannesfiguur zijn hinderlijke glans kwijt maar verder weinig veranderd. De overschilderingen zullen dus met andere oplosmiddelen moeten worden verweekt. Om dit werk voor te bereiden is het nodig de schildering met ultraviolet-licht te bekijken. Edwin heeft daartoe een deel van de zagerij tijdelijk heringericht. Een infrarood-reflectografisch onderzoek heeft mogelijk alsnog zijn nut maar zal zich verder concentreren op het uitgenomen vak 3 waarin de weegschaal-dragende engel door zware overschilderingen uit de toon valt.

Restauratie van het transeptgewelf

Na het uitvoeren van de laatste correcties aan kap en planken, heeft Ramses het beschot uit de vakken N5 en N6, beide met een miskelk als embleem, op hun plaats gemonteerd.

Van vak N7 zijn alle oude planken hersteld en de nieuwe na een proefpassing in het gewelf op maat gemaakt. Het merendeel van de korte planken links in dit meest noordelijke en grootste vak ontbreekt. Van de grote planken is de kamversiering van de muurplaat tot boven de zweetdoek door Leonieke en Trees bijgewerkt en op dit moment in de kap geplaatst. Van het embleem is de omtrek van de missende bovenkant al in retouches opgezet, de aanvulling daarbinnen nog niet. De grote planken vanaf de zweetdoek tot aan de nokrib zijn met de links aansluitende nieuwe planken gemonteerd op de bok die hiertoe moest worden verbreed. Leonieke is bezig met de completering van de kamversiering op het nieuwe hout. In de kap heeft Trees de nog niet bijgewerkte oostelijke ribben en de nokrib waar nodig van een nieuwe krijtgrond voor-zien en vervolgens de kepersiersing aangebracht volgens de eerder al met krijt aangegeven omtreklijnen. Behoudens het spant boven de vieringpijlers en de aansluitende nok in het eerste vak, is dus de kepersiersing rondom de oostelijke vakken gereed. Nu de oostelijke helft van het gewelf langzamerhand in de beoogde staat is gebracht, nadert het moment waarop wij het resultaat van onze inspanningen van benedenaf willen kunnen beoordelen. Daartoe moet een groot deel van de steigervloer tijdelijk worden gedemonteerd. Met Bram is afgesproken dat hij zal nagaan aan wie dit werk het beste kan worden opgedragen. Peter Heisterkamp zal voor 20 december laten weten wanneer deze operatie, in verband met de veiligheid en het gebruik van de kerk, het beste kan worden uitgevoerd. Gedacht is aan de periode februari/maart. Als het zover is lijkt het hem ook wenselijk het publiek in de gelegenheid te stellen het herstelde gewelf van benedenaf te kunnen bekijken.

Technisch en historisch onderzoek

Reagerend op de bij sommigen ontstane ongerustheid over de deugdelijkheid van de kapvoeten in het schip, hebben Edwin en WHW ter plaatse geprobeerd gewaar te worden hoe de kapstijlen aan de voet zijn verankerd. Om dit veilig te kunnen waarnemen, fotograferen en opmeten, zou een bordesje tussen looppad en voorste muurplaat moeten worden aangelegd en het onderste drielal planken moeten worden gedemonteerd. Met André Winder is daarom afgesproken eerst eens te na te gaan of dit onderdeel niet te herkennen is op een van de bij de Rijksdienst bewaarde tekeningen van het bureau Van der Kloot Meijburg. Met dit doel heeft WHW op 7 november het Foto- en Tekeningenarchief in Zeist bezocht. Er zijn honderden blauwdrukken, lichtdrukken en foto's van 19^e-eeuwse tekeningen ondergebracht in 14 archiefdozen. Hun ordening is niet helemaal duidelijk, hun plaats in de dozen niet vastgelegd. Tekeningen van architect Wolter te Riele en van zijn vervanger Van der Kloot Meijburg zijn door elkaar opge-borgen. Mogelijk waren de tekeningen oorspronkelijk naar onderwerp gerangschikt. In doos 3 werd een tekening gevonden met een doorsnede van het met beton versterkte metselwerk boven en onder de ramen van de lichtbeuk en de ijzeren verankeringen rondom de kapvoet; "Betonconstructie", blad 1, schaal 1 : 10, Van der Kloot Meijburg februari 1941, lichtdruk met aanvullingen in zwart en rood potlood, gestempeld nummer 5493. Het lijkt een weergave te zijn van het plan zoals dat is uitgevoerd.

In de door Van der Kloot Meijburg gemaakte tekeningen van de bestaande toestand

zijn wel enkele tijdens de restauratie verdwenen onderdelen te herkennen, bijvoorbeeld de dichtgezette en nu spoorloos weggemetselde dubbele deur in de westzijde van het noordertransept en de neo-gothische vensters in de oostwand van de toendertijd geheel gecemente Herenkamer, maar zij zijn door hun schematische weergave nauwelijks informatief over die “bestaande toestand” en bevatten geen aanwijzingen van een oudere toestand. Op grond waarvan het huidige schilderachtige exterieur van de Herenkamer tot stand is gekomen, blijkt uit geen tekening, schets of foto. Het was al bekend dat Te Riele een plan heeft gemaakt voor een overwelling in steen van lichtbeuk, transepten en koor. Van der Kloot Meijburg heeft dat plan niet overgenomen, maar heeft wel een reconstructie gemaakt van het oorspronkelijke portaal in de westgevel van het schip en op basis daarvan plannen om het orgelhuis te slopen en door een totaal ander portaaltje te vervangen. Eén versie met eigen klein traptorentje, een andere met een tentdak boven een boogfries! Waarschijnlijk heeft Flentrop geprotesteerd waarna de versie is gemaakt met een iets hoger geplaatste topgevel met zadeldak waarin voor de balgen nog net genoeg ruimte overbleef. Op een van de lichtdrukken staat bijgeschreven: “Kerk gewit 1545”. Dit uit het Archief aangereikte gegeven zal door Van der Kloot Meijburg als afdoend bewijs zijn beschouwd voor een oorspronkelijke afwerking van het interieur als “schoon werk”, zoals hij die ook in zijn andere restauraties wist te realiseren. Van het bewaarde materiaal uit de lange restauratie-periode lijken de toen gemaakte foto’s nog het leerzaamst. Zo is er uit op te maken dat het gewelfbeschoot uit 1886 iets vóór de muurplaten uitstak. De muurplaten zijn dus bij hun vervanging verzaamd uitgevoerd zodat hun voorkant meer naar voren is komen te liggen. Waarschijnlijk konden de onderste planken van het beschoot vroeger naar beneden klappen aan scharnieren die op de muurplaten waren bevestigd. De foto’s geven daarover net weer geen uitsluitsel omdat ze vooral gemaakt lijken te zijn om vast te leggen hoe bouwvallig alles was (dat was het).

Er is al enige keren gesproken over een dendrochronologisch onderzoek om onderdelen van de kappen te dateren. De noordelijke steekkappen van het schip met het daarin opgenomen secundair verwerkte materiaal bieden een mooi beginpunt voor de datering van een tijdens de bouw aangebrachte voorlopige overkapping. Het onderzoek zal dus vooral een steun kunnen zijn bij de reconstructie van de totstandkoming van de huidige kruisbasiliek. In zuidbeuk, koor en schip lijkt tijdens de bouw geen secundair materiaal te zijn gebruikt maar de transepten vertonen een eigenaardig onlogische nummering van de onderdelen. De apart genummerde tussenspanen zouden door een latere kapdatum een wijziging in de hier voorziene kapconstructie kunnen bevestigen.

Publiciteit

Er waren concrete plannen voor een in Amsterdam aan Jacob Corneliszoon te wijden tentoonstelling. Deze plannen gaan niet door. Wij zouden daarom het initiatief moeten nemen tot een tentoonstelling in de kerk over de restauratie van de gewelfschilderingen, gekoppeld aan een overzicht van de Oostzaanse schilder zoals dat door zijn fanclub kan worden gerealiseerd. Mikken op 2009 lijkt realistisch.

WHW, 8 november 2006

Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 21^e verslag. De werkzaamheden in november en december 2006.

Bezoek en overleg

Burgemeester, wethouders en raadsleden van Uitgeest vereerden ons op 17 november met een bezoek. De gelegenheid is benut om de plannen voor de bouw van de veelbesproken paltrokmolen in hun gemeente te ondersteunen met het argument dat, als deze zaagmolen kan worden ingericht om wagenshot te zagen, daarmee de houtrestauratie in Nederland een onschatbare dienst wordt bewezen. Er werd geglunderd, dus wie weet.

Restauratie van het koorgewelf

Na de verwijdering van de glanzende vernis van vak 5, vertoonden sommige partijen al meer van hun oorspronkelijke plasticiteit terwijl van andere onderdelen nu juist de overschilderingen in het oog sprongen, bijvoorbeeld in de dikwijls bijgewerkte kop van Johannes de Doper. Edwin is toen begonnen met een tweede behandeling die bestond uit een verweking met di-methylformamide, opgebracht in een daarmee doordrenkt doekje, direct gevolgd door afdeppen van het behandelde oppervlak met absorberend materiaal. Met watjes, gedrenkt in hetzelfde oplosmiddel, zijn in de benedenste figuren ook de gelige partijen verwijderd waarmee tijdens de Rijksmuseum-restauratie de vele 19^e-eeuwse namen en data in potlood waren weggewerkt. In de lucht werden de wolken en hun contouren duidelijker en het gezicht van Johannes vertoonde weer zijn oorspronkelijke trekken en schraal baardje.

Van het infrarood-reflectografisch onderzoek is het nog niet gekomen. De partij met Johannes en de achter hem aanwezige apostelen is ook na de vernisafname nog een onderzoek waard, al was het maar om de fijne penseellijnen waarmee hun handen zijn opgezet te doorgronden en verder te volgen. Harriët en WHW hebben alle gaten binnen kleurrijke of lichte partijen gevuld met een plamuur van gezeefd zaagsel, krijt en houtlijm. Bij voortgezette naspeuring zijn op alle ribben in de koorsluiting sporen gevonden van de oorspronkelijke kepersversiering.

Restauratie van het transeptgewelf

Na het passen van vak N7 in de kap, heeft Ramses de planken weer uitgenomen en voorzien van de montagepropfen. Leonieke heeft vervolgens de deels ontbrekende kamversiering bovenaan en links opzij op de bok uitgemeten, opgezet en afgewerkt.

Onderzoek kapvoet in het schip

Dit werk zal conform de verkregen opdracht worden uitgevoerd in januari 2007.

WHW, 9 januari 2007

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 22^e verslag.
De werkzaamheden in januari, februari en maart 2007.**

Bezoek en overleg

Op 5 januari kwam een twintigtal medewerkers van de Stichting welstandszorg Noord Holland het werk bezichtigen. Omdat hun aantal een gezamenlijke betreding van de steiger niet toeliet, werden zij in twee groepen verdeeld. Luuk leidde tweemaal een groep beneden door de kerk. WHW verzorgde de uitleg in de werkplaatsen en bij het gewelf. De in Utrecht werkzame bouwhistoricus Bart Klück verscheen 10 februari op de steiger. Hem interesseerde in de eerste plaats de documentatie van de tijdens het werk opgedane bevindingen.

De vernieuwing van de leien en de afstemming daarvan op de aanwezigheid van de huidige steigers werden op 25 januari besproken met Klaas Boeder, Bram en Luuk. Ons raakt vooral het eventueel als voorzorgsmaatregel demonteren van gerestaureerde en mogelijk ook nog niet gerestaureerde gewelfvakken. Zo'n ingreep impliceert de vervaardiging van extra kisten, het aanschaffen van daartoe benodigd hout, herinrichting van de opslag van deze kisten en het reserveren van tijd voor deze werkzaamheden. In verband met de dit jaar te hervatten restauratie van de gewelfschilderingen in de Lebuinuskkerk, kwam 9 februari een delegatie uit Deventer op bezoek, bestaande uit vertegenwoordigers van de Kerk, de Gemeente, het architectenbureau Kreek, de aannemer en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij kwamen om naar ons werk te kijken en vooral ook naar de opzet en de afwerking van de steiger.

Op 16 februari kwam de nieuwe wethouder Hansen kennis maken met het werk. Hij nam zijn vader mee.

Edwin en ik waren door Luuk uitgenodigd om op 27 februari op zijn kantoor, met Piet en Bram erbij, te spreken over de voltooiing van de restauratie, het daarvoor op te stellen contract en de hiervoor door Edwin uitgewerkte offerte voor Fase 3 van 4 december 2006. Luuk en Piet droegen nieuwe punten en voorwaarden aan waarover wij twee uur van gedachten hebben gewisseld. De gedachtewisseling kan worden voortgezet tijdens het tweemaandelijks overleg op 29 maart.

Journalist Roel van Leeuwen kwam op 20 maart opnieuw naar de kerk om nader te worden geïnformeerd over de bouwgeschiedenis zoals die is beschreven in het jongste nummer van het Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken.

Restauratie en onderzoek van het koorgewelf

Vak 5 werd verdeeld in de onderste helft, de middenpartij met Johannes en zes apostelen en de top met de engel met lijdensattributen en deel voor deel op de zwenkbok geretoucheerd door Harriët en WHW. De door slijtage en verkeerde retouches verstoorde hogingen en schaduwen in de anatomie van het wanhopige vijftal en de monsters met de even kansloze vrouw op de voorgrond werden met retouches in horizontale arcering hersteld, de wolken door retouches ter plaatse van de vervaagde plekken weer wat verduidelijkt. De herplaatsing van het vak is uitgesteld tot zeker is wat er ter wille van de vernieuwing van de leien moet gebeuren.

De middenpartij met Johannes werd als eerste onderdeel van de schildering infrarood-reflectografisch onderzocht door Micha Leeftang (Rijksmuseum) en Margreet Wolters (Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie). Dit gebeurde op 16 en 22 januari.

De resultaten zullen op digitale schijven worden gezet. Ter vergelijking werd ook de engel boven uit vak 3 onderzocht. Op 5 maart werd tenslotte de figuur linksonder uit vak 3 onderzocht. Dit vak is nog in behandeling in het houtatelier. Hier heeft Edwin de in de zagerij gemaakte inrichting, voor het bekijken van beschot met ultraviolet licht, verbeterd en van nieuwe lampen laten voorzien. Ook heeft hij een opstelling gemaakt waar voor-en achterzijde van de planken met strijklicht kunnen worden bekeken om de sporen van het zagen en kloven beter te kunnen herkennen en zo te achterhalen op welke manier(en) het wagenschot is gemaakt. De eerste bevindingen zijn intrigerend.

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses is begonnen met het herstel van het westelijke vak E. Leonieke en Trees hebben de restauratie en aanvulling van de kamversiering in vak N 7 voltooid. WHW heeft de Veronicadoek in dit vak bijgewerkt en gecompleteerd zodat ook dit herstel bij de opening van het gewelf van benedenaf beoordeeld kon worden. Nadat Ramses het vak opnieuw op zijn plaats had gemonteerd, is de in november al aangekondigde opening van het gewelf op 1 maart uitgevoerd door Paul Ehlig. De oostelijke helft van het gewelf kon zo op 8 maart aan de genodigden worden gepresenteerd. Daarbij waren de nieuwe burgemeester Bruinooge, vertegenwoordigers van de Stichting Behoud, de Stichting Vrienden van de Grote kerk, de Rijksdienst met de nieuwe naam, de gemeentelijke Monumentenzorg, ex-medewerkers van deze afdeling en hun partners en Claudia Junge die aan de eerste drie gewelfvakken heeft gewerkt. Het doel van het openen van de steigervloer werd door WHW toegelicht en was op een in het transept opgesteld drieluik uitgelegd voor het publiek dat de volgende dag en de volgende week gelegenheid kreeg het gewelf door de spinrag van steigerpijpen te aanschouwen. Het was een proef op de som, halverwege het werk en de uitkomst was gelukkig. Het bijgewerkte oude beschot, met herstellingen uit de 19^e-eeuw, is in harmonie met de nieuwe aanvullingen en de gereconstrueerde kepersversiering. Sommige verstoringen kunnen met de toegepaste middelen nog iets verder worden teruggedrongen. Averechts effect van de retouches trad nergens op.

Onderzoek kapvoet in het schip

Na ter plaatse een vlonder te hebben aangelegd, heeft Edwin volgens plan de onderste vijf stroken gewelfbeschot gedemonteerd in de tweede travee, na de viering, aan noordzijde. WHW is op 30 januari begonnen met het opmeten van de kapvoet en daaronder gelegen trekbalk, korbeel en muurstijl en al het verbindende ijzerwerk. Ook zijn foto's en tekeningen uit de periode 1923-1949 bestudeerd om de restauratieplannen van toen met de werkelijke toestand te vergelijken. Een rapportage van dit onderzoek is in de maak.

WHW, 27 maart 2007

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 23^e verslag.
De werkzaamheden in de periode april - 23 mei 2007. Gecorrigeerde versie**

Bezoek en overleg

Jan Piet Filedt Kok (zie verslag 18) kwam op 27 april opnieuw naar het werk kijken, ditmaal als begeleider van het restaurateurs-echtpaar Wil Werkhoven Menno Dooyes. Met Filedt Kok werd gesproken over het twee dagen tevoren in het Amsterdams Historisch Museum bestu-deerde restant van het Mirakeldoek van Jacob Corneliszoon van Oostsanen en de overeenkomsten die dit werk vertoont met onze gewelfschildering.

Vandaag kwamen kunsthistoricus Ernst van de Wetering en schrijfster Ileen Montijn kennis maken met het gewelf en ons werk. De vervanging van de leien is aanbesteed en zou volgens vandaag ontvangen bericht van Bram in augustus kunnen beginnen. Hierover straks meer.

Restauratie van het koorgewelf

Vak 5 is klaar. Op de bok werden de laatste resten overschildering en vernis door Harriët en WHW verwijderd. De spijkergaten en kieren werden gevuld met de uit PVA, gezeefd zaagsel, krijt en water samengestelde plamuur. Daarna werden de sleetse plekken in horizontale arcering bijgewerkt. Het constructief herstel van vak 3 werd door Edwin voltooid. Dit hield als gebruikelijk in: Met Mowilith 35/73 impregneren van de aangevreten plekken aan achterzijde en opvullen van deze plekken met een plamuur van zaagsel en houtlijm. Aanbrengen van stroken vliegtuigtriplex op kwetsbare plekken, herstel van messing en groefverbindingen en bevestigen van montage-propfen in tevoren kegelvormig verruimde spijkergaten. Na een proefpassing in het gewelf werden tenslotte de kleine aanvullingen aan de plankeinden op maat afgewerkt. De planken werden vervolgens naar boven gebracht en in twee delen gemonteerd op de zwenkbok. In de onderste helft werden 277 gaten gevuld met een plamuur van fijn zaagsel, krijt, houtlijm en water. De in potlood neergeschreven namen, jaartallen en andere flauwiteiten werden door WHW genoteerd, waarna begonnen werd deze opschriften zo goed mogelijk mechanisch te verwijderen. Harriët concentreerde zich op het wegnemen van de laatste resten overschildering en vernis en maakte een begin met het retoucheren van reparaties en storende sleetse plekken. WHW vervolgde het gaten vullen en daarbij horende voorbereidingen op de bovenhelft van dit vak aan de andere zijde van de bok.

Restauratie van het transeptgewelf

De vakken E en F zijn door Ramses en Edwin op de tevoren met papier belegde steigervloer in het transept uitgelegd om de 'hoogtemaat' van enkele ontbrekende planken vast te stellen.

Daarna is vak E geheel door de handen van Ramses gegaan. De bovenhelft ervan staat inmiddels op de vaste bok en wordt bijgewerkt door Trees. Zij heeft eerst het losse fijne vuil van het oppervlak verwijderd. Daarna is de binnen het hout aanwezige schimmelafbraak gefixeerd met een door verfpistool en compressor verstoven verdunde kunsthars Mowilith 35/73. Nieuw ingezette stukken hout hebben een passende kleur gekregen. Vlekken en sleetse partijen worden bijgewerkt met retouches in horizontale arcering. Leonieke verblijft in Amerika voor de uitvoering van een opdracht die al lang in de pen zat.

Onderzoek kapvoet in het schip

Om de weekrapporten en maandverslagen van de restauratie-Van der Kloot Meijburg door te nemen en de tekeningen en schetsen uit het normaal niet toegankelijke deel van de collectie van de architect te bekijken werd het Tekeningen- en Fotoarchief in Zeist door WHW nogmaals bezocht op 3, 4 en 12 april. Gezocht werd in de eerste plaats naar een aanwijzing hoe de moerankers van de muurstijlen onder de trekbalken in de muur zijn vastgezet. De bekeken archiefstukken leverden hierover geen uitsluitsel zodat dit onderdeel van de constructie op de voltooide tekening van kapvoet, muurmassa en steunbeer oningevuld moest blijven. In het op te stellen verslag zullen de in de periode 1939-1941 door Van der Kloot Meijburg op papier gezette plannen voor de in gewapend beton uit te voeren versterking van het schip met enkele eenvoudige maatschetsen worden verduidelijkt. Vooruitlopend op dit verslag alvast enkele bevindingen:

De aanvankelijk in gewapend beton uit te voeren versterking bestond uit zware schoren onder de lessenaarskappen over de zijbeuken die steunden op zware liggers over de gordelbogen, doorlopend tot over de dwarswanden tussen de kapellen. De schoren zouden verticale tot de goot doorlopende uitlopers krijgen binnen de steunberen en muurmassa van de lichtbeuk. Deze schoren zouden worden verbonden met in de lengterichting van de lichtbeuk aan te brengen drievoudige verstijving. De onderste langsligger ter hoogte van de bodems van de triforiumnissen, de volgende daarboven direct onder de buitenlangs lopende venstergang en de bovenste, op en neergaand, boven de venstertoppen en onder de oplegging van de trekbalken. De noordelijke en zuidelijke bovenste langsliggers zouden worden verbonden met een over de trekbalk aan te brengen trekstang. De driehoekige schoor is uiteindelijk uit de constructie weggelaten evenals de trekstang. Dat de wanden onder de druk van kap niet verder zijn uitgeweken is toe te schrijven aan de drievoudige verstijving overlans en de koppeling van de bovenste langsliggers aan de in de westgevel aangebrachte dwarsligger. De ijzerwinkel rondom trekbalk, korbeel en muurstijl kan pas na een grote uitwijking onder spanning komen en zou dan alle kracht overbrengen op de bovenste moerankers van de vrij dunne muurstijlen. De voet van de hoofdspanten is vastgeschroefd aan een in de bovenste betonligger vastgegoten platijzer. Wat op de revisietekeningen ontbreekt zijn de in de kapruimte aangebrachte extra balken op de balken van de gewelfspanten en de daaraan bevestigde kruisschoren waarmee het bovenste deel van de kap is verstijfd. Deze verstijving zal de kans op loslaten van leien door beweging in de kap hebben verminderd maar brengt windstoten onverzwakt over op de overbelaste pen-en-gatverbindingen tussen stijlen en korbelen van de gewelfspanten. Het lijkt raadzaam deze verbindingen alle van dichtbij te laten inspecteren en daarbij geconstateerde gebreken deugdelijk te verhelpen.

De vervanging van de leien.

Voorafgaande aan de vervanging van de leien en een daarop afgestemde demontage van het oorlogsbeschot uit de westzijde van het noordertransept, zouden de aldaar bijeengepakte relingen van de loopbruggen moeten worden verwijderd en naar beneden getakeld. Zij kunnen het beste worden opgehangen voor de noordgevel van het transept, enkele meters boven de vloer.

Direct na de demontage van het beschot zal het loze deel van de Sprinkler-leiding, inclusief tapkraan en afvoer naar buiten, gedemonteerd moeten worden.

De aansluiting van dakvlakken in de killen bij de viering zal het wenselijk maken twee aansluitende dakvlakken tegelijk of direct na elkaar in behandeling te nemen. De keuze met welk vlak te beginnen wordt verder bepaald door de aanwezigheid van onze steiger en het seizoen waarin een vlak het beste in behandeling kan zijn. Met het oog op het laatste zou de volgorde nog eens met ons besproken moeten worden als het moment van aanvang en het tempo van de voortgang beide vaststaan. Dit, om de kans op narigheden door opgewaaide zeilen bij harde wind met regen zoveel mogelijk te beperken.

Kroonluchters

Er is geld ingezameld om de bij de restauratie Van der Kloot Meijburg van gasbranders bevrijde 17^e-eeuwse kroonluchters alsnog te elektrificeren. De modernisering zou hiertoe niet beperkt blijven. Ook de ophanging zal zodanig worden gewijzigd dat de kronen desgewenst wat verder ophoog kunnen worden gebracht. Hoe kan dat met aan lange stavenketens opgehangen kroonluchters? Vandaag ging een timmerman omhoog, de kap in. Na enige tijd kwam hij weer naar beneden met de mededeling dat de gewelfschotels in het schip misschien wel niet zo goed vastzitten en sommige van hun stralen nogal fragiel zijn. Dit was gebleken bij het neerlaten van een gaspijp uit de ophanging van een van de kroonluchters. Edwin en WHW zijn in de kap gaan kijken. Op twee plaatsen zijn moten uit de loopbrug weggezaagd en inderdaad; een van de stralen van de gewelfschotel waarlangs de gaspijp is neergelaten vertoont een breuk en van een naastgelegen pinakelstraal is een deel van de kruisbloem afgebroken. Ter plaatse van de weggezaagde stukken loopbrug zou een hijsapparaat geplaatst moeten kunnen worden, eveneens in de viering, maar hoe dāt zou moeten, dat wist de timmerman niet. Wij ook niet. Moet de trommel van het mechanisch klokkenspel worden verwijderd? Is de Laurenskerk in de ogen van de geldinzamelaars een kneedbaar casco voor de luimen van de dag en krijgen zij hun zin? Wij kunnen het niet geloven.

Dit verslag

Tijdens het vorige overleg is verzocht in elk verslag op te nemen wat er de volgende twee maanden zal worden uitgevoerd. Het tweemaandelijks verslag, waarvan het eerste dateert van 4 juli 2003, is opgezet en tot dusver volgehouden als een doorlopende kroniek met vaste indeling naar onderwerp. Soms wordt vooruit gekeken, zoals vragenderwijs over de leien in deze aflevering, maar als elk verslag een programma voor het vervolg zou bevatten krijgt de lezer gegarandeerd het heen en weer.

WHW, 23 mei 2007, verbeterd 31 mei 2007

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 24^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 24 mei – 18 juli 2007.**

Bezoek en overleg

Op 8 juni kwam Kees Ippel, voormalig bestuurslid van de Stichting Behoud, met leden van het genootschap De Tafel van Twaalf, de stand van zaken bekijken. Edwin nam de honneurs waar en schonk ze wat in.

Het bestuur van de Stichting Behoud bezocht het werk op 22 juni, bekeek de op de bokken gemonteerde delen van de vakken 3 en E en luisterde naar de uitleg over de indeling van de toekomstige werkzaamheden. Deze wordt mede afgestemd op de binnenkort te beginnen vervanging van de leien en de beoogde tentoonstelling in het volgend jaar over de gewelfschildering, geplaatst binnen het oeuvre van Jacob Corneliszoon van Oostsanen. Wat de tentoonstelling betreft, hopen wij op de medewerking van de Stichting Vrienden Jacob Corneliszoon en de kunsthistorici die deze stichting steeds met raad en daad hebben ondersteund. Er werd stilgestaan bij de vele bijkomstige werkzaamheden die in het laatste jaar van de restauratie moeten worden afgewerkt, dit uiteraard ook in verband met de verschillende gedachten over het moment van oplevering. Mr. Kees de Boer heeft inmiddels meegedeeld een concept van een contract voor de laatste fase van het werk gereed te hebben.

Op 29 juni kregen wij bezoek van een groep Turkse collega's van Luuk en Bram die een weeklang de monumentenzorg in Alkmaar en omgeving kwamen bekijken en via een tolk wat over ons werk vernamen. Met het oog op het laatste werd de uitleg gedoseerd weergegeven in de kortst denkbare zinnen.

Restauratie van het koorgewelf

Vak 1 is op 5 juni gedomonteerd. De gehele operatie is digitaal gefilmd, inclusief het verwijderen van spijkers en klampen en het vastleggen van alle aan de achterzijde op de planken aangetroffen bijzonderheden op een spiegeldruk van de 1 : 5 tekening van de planken. Tot onze verrassing bleken de twee niet oorspronkeke planken ter hoogte van de Christusfiguur van vurenhout gemaakt en al vóór de demontage in 1885 te zijn aangebracht, getuige de op de achterzijde aanwezige sporen van nummers in krijt. Edwin is meteen met de behandeling van het uitgenomen vak begonnen. De aantasting van het hout, als gevolg van de lekkende dakkapel, is niet beperkt tot de recht daaronder geplaatste planken maar heeft zich langs sporen en schenkels naar beneden toe kunnen uitbreiden. Harriët en WHW zijn voortgegaan met het aanbrengen van krijt-zaagselplamuur in spijkergaten en beschadigingen en het retoucheren van deze en sleetse plakken in de voorstelling. In totaal zijn in dit vak 887 vullingen aangebracht. Het retoucheren zal voor zover mogelijk in juli worden voltooid. Afstemming van lucht en landschap op het eerder behandelde vak 5 zal gebeuren na herplaatsing van beide vakken in de kap. Deze herplaatsing zal worden uitgesteld tot na de vernieuwing van de leien op de sluitingsvakken van het koor. Hetzelfde geldt voor de aanpassing van de retouches in vak 7. Dit betreft de toon van het incarnaat in de verbeterde armen van de twee vechtende figuren en de ketting waarmee het verdoemde vijftal in vak 5 door het monster in vak 7 naar de Hel wordt teruggesleurd.

Onderzoek van de schildering

Op 5 juni waren ook Matthijs de Keijzer en Luuk Megens van het ICN aanwezig om een nieuwe serie verfmonsters te nemen, als voortzetting van het precies twee jaar eerder begonnen onderzoek waarvan de resultaten zijn vastgelegd in het rapport Onderzoek aan de gewelfschildering van het Laatste Oordeel in de Grote- of Sint Laurenskerk te Alkmaar, april 2007.

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses heeft alle planken van vak F hersteld en voor de ontbrekende exemplaren nieuwe pasklaar gemaakt. Bij een tweede uitleg van dit vak op de uitslag van het gewelf is door hem en Edwin vastgesteld dat de stand van het lichte gewelfspant tussen de vakken E en F niet gecorrigeerd hoeft te worden. Wel zal bij de nok een smal wigvormig stuk ingevoegd moeten worden. De oorzaak is te zoeken in de ligging van de nokbalk, die veranderd is door het denkbaar al omstreeks 1886 uitgevoerde opkrikken van de dekbalk van het lichte tussenspanst tijdens het verankeren aan de gelijktijdig aan bovenzijde opgelegde tweede balk. Inmiddels is Ramses bezig met de behandeling van de planken uit het brede vak G, waarvan het merendeel van de bewaarde korte planken uit 1830 stamt.

Van vak E heeft Trees de bovenhelft geheel bijgewerkt, van de benedenhelft het meeste.

Bouwhistorisch onderzoek

Bewapend met een zware elektrische boormachine en een holle boor, kwam Dirk Jan de Vries van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten op 19 juni naar de Laurenskerk om monsters te nemen voor een dendrochronologische datering van onderdelen van de kapconstructie. Hij werd vergezeld door de bouwhistorici Albert Reinstra van dezelfde Rijksdienst, Jörg Soentgenrat en Merlijn Hurx. Na overleg, waaraan ook Peter Bitter deelnam, werd geboord in de kappen van de drie delen van de kooromgang, de lichtbeuk van het koor, beide dwarsschepen, en in het schip in de kappen van de lichtbeuk en de noordbeuk. Na verkregen toestemming van Peter Heisterkamp om na vertrek van de beheerders onder supervisie van Edwin ook in de zuidbeuk nog enkele monsters te nemen, mislukte de uitvoering hiervan door het ontbreken van spanning op de daar aanwezige stopcontacten.

Op 5 juli vond een gedachtewisseling plaats over een nader onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kerk en een daaraan te wijden boek. Carolien Roozendaal, onlangs opgenomen in de afdeling Monumenten en Archeologie van de Gemeente Alkmaar, ging ervan uit dat zo'n boek in de bestaande Alkmaarse Historische Reeks zou moeten verschijnen.

Verslag door omstandigheden pas geschreven drie dagen na het tweemaandelijks overleg waarop het besproken had zullen worden.

WHW, 22 juli 2007

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 25^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 19 juli – 19 september 2007.**

Bezoek en overleg

Voor zijn vervolgverhaal over de restauratie in het blad van de Vrienden werd Jef Broersen bijgepraat op 7 september. De volgende dag was de kerk middelpunt van de Open Monumentendag. Hoewel de nadruk dit jaar op de 20^e-eeuwse bouwkunst lag, was er ook gelegenheid het werk aan de gewelven te bezichtigen. WHW gaf vijfmaal uitleg aan een groepje van 12 man. 's Middags nam Ramses ook een groepje voor zijn rekening.

Restauratie van het koorgewelf

Op 31 juli zijn de laatste retouches in vak 3 aangebracht. Edwin heeft de planken uit het centrale vak 1 geconsolideerd en hersteld en is inmiddels bezig met de verwijdering van de dikke laag vernis.

Restauratie van het transeptgewelf

Leonieke en Trees hebben afwisselend aan vak F gewerkt terwijl Ramses doorwerkte aan het brede vak G. Het oorlogsbeschot heeft hij verwijderd uit de vakken E, F en G, waarbij duidelijk werd dat de naar buiten afvoerende leiding en tapkraan deel zijn van de dienstvaardige Sprinkler-installatie. Dat wij ons allen zo op die leiding hebben verkeken, komt waarschijnlijk doordat de keurig zwartgeteerde leidingen in de kapruimte er alle nieuw uitzien en het bewuste eind met de hinderlijke kraan er roestig en verwaarloosd uitziet. De leiding zal naar beneden toe moeten worden verlengd om vlak boven de goot naar buiten te gaan, net zoals de twee maal zo dikke leiding ernaast tegen het strijkspant.

Onderzoek kapvoet van het schip

Het onderzoek is door nader speurwerk in het archief pas begin augustus afgesloten. Het verslag kreeg de titel: Het schip van de Laurenskerk in Alkmaar. De verankering van de kap en de stabiliteit van de lichtbeuk. Rapport 2007.

Tentoonstelling

Met Daantje Smit- Meuwissen en Micha Leeftang is gesproken over de beoogde tentoonstelling in de kerk. Zij hebben beiden een proefschrift voltooid en ieder een nieuwe werkkring waardoor het overleg over de tentoonstellingsplannen pas in de tweede helft van oktober kan worden hervat.

WHW, 19 september 2007

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 26^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 20 september – 14 november 2007.**

Bezoek en overleg

Begeleid door Jef Broersen kwamen leden van de jubilerende Commerciële Club Alkmaar op zaterdag 29 september in de kerk bijeen en konden vervolgens als afsluitende attractie van hun feestprogramma kiezen voor een excursie naar onze ateliers en het gewelf. Gezien hun aantal moesten de belangstellenden in twee groepen worden na elkaar worden rondgeleid.

Op 26 oktober maakten de bestuursleden van de Stichting Behoud en partners hun opwachting bij ons op de steiger. Er werd verslag gedaan over de stand van zaken en er werd bijgepraat, onder meer over de plannen voor de volgend jaar te organiseren tentoonstelling over de gewelfschildering en het andere werk van Jacob Corneliszoon. Bestuur en leden van de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen bekeken het werk op 2 november, waarbij natuurlijk het gebruik van hun collectie facsimiele-reproducties voor de beoogde tentoonstelling ter sprake kwam.

Het contract voor de laatste fase van het werk was op 13 november onderwerp van bespreking met Hans Maarten Parigger, Kees de Boer en hun adviseur Luuk Veneman. Wordt vervolgd.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft van vak 1 de spijkergaten, kieren en andere kleine beschadigingen in het beschilderde oppervlak in twee gangen gevuld met een verdunde krijt-zaagselplamuur. 12 november zijn Harriët en ik begonnen met het retoucheren van dit vak.

Restauratie van het transeptgewelf

Het herstel van het westelijke vak F nadert zijn voltooiing. Op de totaal vervuilde plank met het middenstuk van de miskelk na, is alles door Trees bijgewerkt en aangevuld.

Gerommel in de kap

Zoals vermeld in het vorige verslag bleek het roestige stuk pijp met tapkraan onderdeel te zijn van de in bedrijf te stellen Sprinkler-installatie. Het schijnt dat op een ander punt een pijp van de vroegere gasverlichting op de blusleiding is aangesloten. Het lijkt zaak alle kapruimtes eens grondig te inspecteren op dergelijke slordigheden en vervolgens ook alle resten van bui-ten gebruik gestelde leidingen en electra op te ruimen en het op de gewelven gestalde kerkmeubilair en andere overblijfsels naar een geschikte plaats over te brengen.

Er wordt ook weer gesleuteld aan de electra, onder andere voor de voeding van de nu toch in de kronen aangebrachte lampen. Dit raakt de krakkemikkige gewelfschotels direct.

WHW, 14 november 2007

De uitvoering en de oplevering van de in 2003 begonnen restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk van Alkmaar. 27^e verslag.

De bespreking op 13 november 2007 in het kantoor van Ernst & Young, met de bestuursleden van de Stichting Behoud, H.M Parigger, Mr K.de Boer, en het Hoofd van de afdeling Monumenten en Archeologie van de Gemeente, Luuk Veneman, draaide opnieuw om de datum van oplevering die moet worden vastgelegd in een opdracht voor de uitvoering van de derde en laatste fase van het werk. In het bij de subsidieaanvraag ingediende werkplan met begroting is de einddatum 30 juni 2011. Dat is zes maanden na de dag waaraan de Rijksdienst wil vasthouden, dit omdat de kanjerregeling, volgens welke de subsidie via het NRF voor het werk werd toegekend, na die datum niet meer bestaat. Het half jaar verschil is dus een administratief probleem. Het verschil is niet ontstaan door uitloop van de werkzaamheden maar in de eerste plaats een gevolg van een opschuiving van de administratieve begindatum, 1 januari 2003, naar het moment waarop werkelijk met de restauratie kon worden begonnen, begin mei 2003. Door tegenwerking van de beheerders in de eerste fase van het werk liep het verschil op tot zes maanden. Het is al vele malen toegelicht en besproken. De goedgekeurde plannen, de gemaakte afspraken en de blijvende afhankelijkheid van de Stichting Beheer zijn nog eens gememoreerd in onze notitie van 25 april 2007.

Met het oog op de datum waaraan de Rijksdienst wil vasthouden, is ons aan het slot van de bespreking op 13 november gevraagd nog eens na te gaan of het werk niet wat sneller kan worden uitgevoerd en, indien dat niet het geval blijkt, te zoeken naar werkzaamheden waarvan de uitvoering vereenvoudigd of achterwege gelaten kan worden. Wij hebben toegezegd dit te zullen doen en het resultaat binnen de gestelde termijn van twee weken schriftelijk te zullen overbrengen.

Piet Verhoeven, na herstel van zijn ziekte en afscheid van zijn post op 27 april 2006 nog weer even adviseur van de Stichting Behoud, gaf op 28 juni 2006 tijdens een bespreking met zijn opvolger Luuk Veneman en ons op 28 juni 2006 te kennen dat hij de restauratie eerder klaar wilde hebben. Dit bevreemde ons zeer. Meende hij dit echt of was hij nog een beetje in de war? Hij had deze wens immers nooit eerder geuit en wij hadden de restauratie tot dusver volgens het uitgestippelde plan weten te realiseren maar niet sneller dan voorzien. Hij had bovendien op 22 augustus 2002, in de directe aanloop naar het begin van werk, een Memorandum opgesteld voor de bespreking met vertegenwoordigers van de opdrachtgever, het subsidie verstrekkende NRF en ons. Onder het hoofd “2^e subsidie aanvraag” schreef hij:

“Omdat men bij deze ronde als nieuwe voorwaarde heeft ingevoerd, dat de werkzaamheden vóór 1 januari 2005 moeten zijn beëindigd zal er echter gefaseerd moeten worden. Je kunt nu eenmaal niet in 2 jaar het werk uitvoeren waar je eigenlijk minstens 8 jaar voor nodig hebt.” (onderstreping whw)

Minstens acht jaar. Onze begroting, die steunde op de in Warmenhuizen en Enkhuizen opgedane ervaringen, werd in samenspraak met hem opgesteld, bijgesteld, op verschillende manieren in “fasen” onderverdeeld en ten slotte voor het verkrijgen van de subsidie ingediend.

Eerder klaar? Waarom dat moest bleef aanvankelijk voor ons verborgen. Naderhand vernamen wij van de beheerder dat er achter de schermen over een jubileumfeest in 2011

gedacht werd. Bij gebrek aan een andere verklaring namen wij toen aan dat het idee van de vervroegde oplevering met dit verborgen feest samenhangt. Het blijkt dus anders te zijn. De gewenste einddatum markeert een administratief boekhoudkundige grens, zoals André Winder ongevraagd verklaarde tijdens het tweemaandelijks overleg op 15 november jl.

Wij moeten nu zien deze administratieve kwestie op te lossen door aan de uitvoering van het restauratieplan of het plan-zelf te sleutelen. Om niet in herhaling te vervallen daarom nu eerst heet van de naald de volgende verrassing:

Vorige week vrijdag, 16 november, is begonnen met de demontage van vak 2, het vak links naast het middelste vak in de koorsluiting. Dit vak 2 heeft alleen opzij wat smalle strookjes die zijn toegevoegd bij de herplaatsing in 1941. Verder heeft het geen inzetstukken en de schildering ziet er ook daardoor gaaf bewaard uit, zeker in vergelijking met de andere nog niet behandelde vakken 4, 6 en 8.

Bij het demonteren kwam aan het licht dat alle planken ernstig zijn verzwakt door houtvraat ter plaatse van hun bevestiging aan schenkels of sporen van de kap. De aantasting is te wijten aan het in de jaren veertig als bescherming tussen beschot en kapconstructie aangebrachte asfalt-papier. Tegen het asfaltpapier neergeslagen condenswater heeft schimmels geactiveerd waarna houtetende larven onder het dek van het asfaltpapier hun open gangen in de achterkant van het beschot hebben gegraven. Aan de buitenzijde gebeurde hetzelfde met de kapconstructie. Doorgewaaid regen- of smeltwater is achtergebleven tussen het hout en het asfaltpapier waarna schimmel en insectenlarf zich aan sporen en schenkels te goed hebben gedaan. Houtmeel van deze tamelijk recente aantasting werd op beide zijden van het asfaltpapier aangetroffen.

Het herstel van dit ogenschijnlijk zo goed bewaarde vak zal bewerkelijk zijn en meer tijd vergen dan eerder leek te kunnen worden aangenomen. Ook de aangetaste delen van de kapconstructie vereisen extra zorg.

Er moet nu rekening worden gehouden met de kans dat de slechter bewaarde delen van de drie andere vakken aan noordzijde door dezelfde oorzaak nog verder zijn verzwakt. Een versnelling van hun restauratie zit er niet in.

Omdat het tempo van de restauratie bepaald wordt door de voortgang met het gewelf uit de koorsluiting zou het achterwege laten van werkzaamheden in het transept, als wij die al konden vinden, geen oplossing zijn voor het in wezen administratieve probleem dat door de Rijksdienst met die datum op papier is gezet.

Wij zullen het naderende gecompliceerde werk zo goed mogelijk uitvoeren om zodoende de restauratie op de bedoelde wijze te voltooien. Wij vragen daarvoor geen extra tijd, geen extra geld, maar de resterende tijd van de begrote acht jaar die wij volgens Piet Verhoeven in 2002 voor het hele werk minstens nodig zullen hebben.

Willem Haakma Wagenaar, Edwin van den Brink, 22 november 2007

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 28^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 15 november 2007 – 26 februari 2008.**

Bezoek en overleg

29 november verscheen Jef Broersen weer op de steiger om gegevens te verzamelen voor zijn feuilleton over de restauratie. De filmploeg die eerder al de werkzaamheden aan het middelste vak in het gewelf en het verwijderen van de vernis had vastgelegd, kwam op 10 december het retoucheren van het op de bok geplaatste benedendeel van dit vak opnemen. Op 8 januari werd ook het in horizontale arcering overbrengen van de ontworpen invulling ter plaatse van hoofd en schouders van de Christusfiguur gefilmd. Aan het werkoverleg op 20 december werd deelgenomen door André Winder en Bernice Crijns. De tentoonstellingsplannen waren onderwerp van lang overleg met Michiel Tilborg op 8 januari en over de taakverdeling bij het opstellen van tekst en uitleg bij die tentoonstelling werd op 14 januari gesproken met Daantje Meuwissen en Andrea van Leerdam. In aansluiting daarop heeft Edwin nog overleg gevoerd met Truus van Bueren van de Rijksuniversiteit Utrecht. Overleg met de eventuele subsidieverstrekende Rabobank resulteerde in het besluit de expositie uit te stellen tot 2009 of 2010.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft vak 2 uitgenomen en ook de bijzonderheden van de achterkant van het uitgenomen beschot op de spiegeldruk aangegeven en een tekening gemaakt van de sporen en schenkels in dit vak. Daarna is hij met het herstel van de planken begonnen en daarmee inmiddels ver gevorderd. WHW en Harriët hebben het retoucheren van vak 1 op de bok voltooid. De op de onderdelen in de naastgelegen vakken af te stemmen onderdelen worden later in de kap bijgewerkt. De invulling van de voorstelling op de twee planken die de oudere invulling vervangen is opgezet en wordt strependerwijs voltooid. Jan Poland en zijn medewerker Eduardo hebben de kap in vak 1 hersteld. De trap die langs de muurplaat zijn opgang heeft is ter wille van dit werk buiten gebruik gesteld en de koppie - stoot, lussie dood – trap is daarom tijdelijk in gebruik genomen.

Restauratie van het transeptgewelf

Ramses werkt aan vak G, het meest noordelijke vak aan westzijde. Na te zijn geconsolideerd zijn de planken uitgelegd op de uitslag op de koorvloer zodat Joop Elsinga het vak vanaf de loopbrug digitaal kon opnemen. Tevoren werden de afmetingen van in te vullen leemtes en andere maatcorrecties vastgesteld. De in de 19^e eeuw ter vervanging in het gewelf gebrachte planken vertonen een kromming in het gewelfvlak. De bovenkant is naar boventoe gebogen, de onderkant eveneens. Deze vervorming is het gevolg van de klakkeloze wijze waarop de planken uit de gekantrechte stam werden gezaagd, dit dus in tegenstelling tot het oude wagenschot.

Trees heeft het meeste van vak F bijgewerkt. Leonieke heeft de aanvulling onderin uitgevoerd en is daarna begonnen met het schoonmaken en bijwerken van de lange planken uit vak G.

Jan Poland en zijn broer Norbert corrigeren de slordigheden in de schenkels van vak G en brengen vervolgens het tussenbeschot aan. Herstel en aanpassing van de smalle vakken E en F zijn eveneens in uitvoering.

Gerommel in de kap

De in het Rapport 2007 aangewezen zwakste punten in de kap van het schip zijn nog niet gerepareerd maar in de kapruimte is al wel een vracht profielijzer gemonteerd voor het op en neer laten gaan van de 17^e- eeuwse kronen (sic).

WHW, opgesteld daags voor de bespreking op 27 februari 2008

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 29^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 27 februari – 19 mei 2008.**

Bezoek en overleg

Op 19 maart werd nagepraat over de resultaten van het dendrochronologische onderzoek van onderdelen uit de kappen van de kerk. De opstellers van de rapportage deden daar overigens niet aan mee. Bouwhistoricus Frans Kipp, van de Utrechtse Dienst Monumenten en Archeologie, bezocht het werk op 23 april. Hij was zeer ingenomen met de wijze waarop het historische onderhoud herkenbaar blijft zonder afbreuk te doen aan de stilistische kenmerken van het herstellende oorspronkelijke werk.

Met het oog op de voorspelde weersverandering heeft Edwin direct na Pinksteren contact gezocht met de deelnemers aan het lei-overleg. Alleen projectleider Ben van Aalstede van de Fa. Beck & Van der Kroef bleek bereikbaar. Na overleg met Edwin heeft Van Aalstede besloten het werk stil te leggen tot na het weekend volgend op Pinksteren omdat hij bij een plotselinge bui een lekkage niet zou kunnen voorkomen. Edwin en Ramses zijn vervolgens meteen begonnen met de demontage van het gewelfbeschot uit de oostzijde van het transept.

Restauratie van het koorgewelf

De nieuwe invulling in vak 1, met gelaat, borstpartij, rechterhand van Chistus en zwaard en lelietak, is op 7 april voltooid. Edwin heeft de reparaties in het uitgenomen vak 2 uitgevoerd. Daarna zijn de gaten, kieren en beschadigingen in de voorzijde van de planken gevuld met krijt-zaagselplamuur. In de kap is een loszittende zwakke korbelschenkel versterkt en vastgezet en zijn de knikken in de schenkels weggewerkt door opvullend eikenhout of wegschaven van het te ver naar voren komende hout. Het vak is tenslotte voorzien van een tussenbeschot waarna de trap met opgang langs de muurplaat weer in gebruik is genomen, de andere afgedekt.

Restauratie van het transeptgewelf

Tijdens het schoonmaken van het op de bok geplaatste deel van vak G bleek de schrale witte verf op de later ingezette planken tamelijk los op een eerder aangebrachte laag te liggen. Bij verwijdering van het losse materiaal rondom het wapen van Quirinus van Neuss werd een met die losse verf afgedekt opschrift in grote schrijffletters weer leesbaar: *h pereboom* en daaronder de datum *1 7 1721*. Dit in 1830 weggewerkte opschrift bevindt zich op niet-authentieke planken waarop de plaats van de gelijktijdig aangebrachte dwarslatten verfloos is. Dit houdt in dat de meeste van de niet-oorspronkelijke planken en de dwarslatten al in de 18^e eeuw zijn aangebracht en dat in 1830 de toen kennelijk slordig bevonden herstelling is overschilderd, inclusief het aanbrengen van een rood lint met bijhorende spijker ter vervanging van de 18^e-eeuwse ophanging in zwart. Wij kunnen eerdaags een stuk authentieke kamversiering uit 1516-1519 tonen, samen met nabootsing uit de 17^e eeuw (vak B), 1721, 1830, 1941 en de restauratie periode 2003-2011. Leonieke heeft inmiddels alle planken schoongemaakt, de nieuwe van een krijtgrond voorzien en het retoucheren vrijwel voltooid. Ook de meeste aanvullingen op de nieuw ingezette stukken zijn klaar.

Ramses en Edwin hebben vak G tweemaal in de kap gemonteerd en weer uitgenomen om de beste positie vast te stellen. Pas na de tweede passing heeft Ramses de maten van de

nog uit te voeren correcties bij de slordige stuiknaad kunnen preciseren om ze daarna in de werkplaats uit te voeren. Deze bij het herstel van 1721 en 1830 ontstane slordigheden waren door de destijds aanwezige deklat aan het oog onttrokken. Na herplaatsing van vak G in de kap zullen de laatst uitgevoerde correcties door Leonieke of Trees ter plaatse worden bijgewerkt.

Voor zover de obstakels op de steiger dit toelieten, heeft WHW de omtrekken van de kepersversiering op de westelijke ribben opgezocht en in krijt aangegeven. Waar deze aanwijzingen niet meer te vinden waren is de verdeling gecompleteerd volgens de maatvoering van het oude werk. Leonieke is begonnen met het bijwerken van de krijtgrond, het samenstellen van de kleuren rood, geel en zwart en het aanbrengen van de kepers.

Extra werk door de vervanging van de leien

In verband met de naderende vernieuwing van de leien, zijn de gerestaureerde vakken 5, 3 en 1 niet in de kap geplaatst maar weer in de platte kisten opgeborgen. Om dezelfde reden is Edwin begonnen met de demontage van de nog onbehandelde vakken 4, 6 en 8, terwijl daarna ook de herplaatste vakken 7 en 9 in veiligheid gebracht zullen worden. Dit is natuurlijk niet echt handig maar alleen de demontage van de helle-vakken kan als extra werk worden beschouwd. Datzelfde geldt straks voor hun hermontage. Bijelkaar zijn met de demontage en herplaatsing van deze helle-vakken 7 en 9 zeker 6 mandagen extra werk gemoeid. De demontage van de al herplaatste zes vakken N2 tm N7 uit de oostzijde van het transept heeft 6 mandagen gevegd. Hun herplaatsing kost zeker het dubbele; 12 mandagen. De veiligheidsoperatie kost dus 24 mandagen aan niet uit te besteden extra werk. Behalve de vertraging betekent dit ook een post van E 9600,-. Verder is het aantal transport/bergkisten niet op een dergelijke samenloop berekend zodat Edwin er onlangs 40 heeft moeten bijmaken, neerkomend op nog eens een bedrag van E 3700,-, voor werk en hout.

Extra gevaar door de vervanging van de leien

Van Ben van Aalstede vernam Edwin het onthutsende nieuws dat door de leidekkers al enige malen is vastgesteld dat er tijdens hun afwezigheid vreemden via de buitensteigers de kap zijn ingegaan en dat de indringers ook hebben geprobeerd om via onze steiger en de kerk weer buiten te komen. Uiteraard is bij die gelegenheid het alarm afgegaan, maar tot aanhouding van de indringers is het toen niet gekomen. Ik durf niet op te schrijven welke gevaren hier op de loer liggen maar wij dringen er hierbij met klem op aan dat onmiddellijk alles wordt gedaan om het binnendringen onmogelijk te maken. Het voortbestaan van het gebouw en zijn onvervangbare inventaris staat op het spel.

Afvoer en opslag gedemonteerde leuning

Het naar beneden takelen van de ijzeren leuning uit het koor en het transept had al eerder zullen worden uitgevoerd (zie p.62, verslag 23 van 31-5-2007). Met het plaatsmaken voor de vele met beschot gevulde kisten en het afwerken van de westelijke ribben werd het naar beneden brengen van de ijzeren obstakels urgent. Toen Edwin

hierover contact opnam met de beheerder leverde dit niet alleen een onverwachte irritatie op maar zelfs het dreigement dat de alarmcodes zouden worden veranderd als toch tot het neerlaten en opbergen aan de noordzijde van het transept zou worden overgegaan. De commotie bevreedde ons omdat de tijdelijke stalling van de leuning van vorig jaar duidelijk is besproken en toen op geen enkel bezwaar stuitte. Onlangs hebben Edwin en Ramses het ijzerwerk in de uitgestorven kerk neergelaten en op de besproken plaats gebracht. De dreigementen zijn gelukkig niet uitgevoerd.

Tentoonstelling

Nu het plan voor een tentoonstelling van de gewelfschilderingen en het andere werk van Jacob Corneliszoon zal moeten worden uitgesteld, lijkt het ons zaak het belangstellende publiek te informeren over de gewelfschilderingen en de daaraan bestede werkzaamheden door afbeeldingen met toelichting en een opstelling van twee gewelfvakken vlak voor het trappenhuis. Hiertoe zou door ons een bok gebouwd kunnen worden waarop afwisselend twee vakken uit het Laatste Oordeel en twee vakken uit het transept gemonteerd kunnen worden, voorzien van een direct op die vakken betrekking hebbende toelichting. Voor explicatie over het geheel en de voorstelling kunnen de drieluiken tussen de pijlers van de kooromgang worden gebruikt.

WHW, opgesteld 19 mei voor de vergadering van 21 mei 2008

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 30^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 20 mei – 19 augustus 2008.**

Bezoek en overleg

De geluiden van de leidekkers kwamen steeds dichterbij maar verder verliep ons werk in eigen beslotenheid. Er is geen kip boven geweest.

Restauratie van het koorgewelf

Vak 2 is in twee delen op de zwenkbok gemonteerd en door Harriët en mij bijgewerkt. Omdat wij in enkele schetsen van Jacob Corneliszoon het droog doordrukken van hoofdlijnen van een andere tekening of druk hadden ontdekt, hebben wij de figuren in dit relatief zeer goed bewaarde vak tijdens ons werk met strijklicht bekeken en daarin de sporen van hetzelfde procédé herkend. De toeschrijving aan de Oostzaanse kunstenaar wordt daarmee nog weer overtuigender.

Edwin heeft vak 4 uitgenomen en in behandeling genomen. De toestand van dit vak is slecht, vooral ter plaatse van de apostelen achter Maria. Inmiddels zijn de fragiele fragmenten opgenomen in de tot zelfdragende planken herenigde onderdelen. Met het oog op de vervanging van de leien heeft hij ook het naastgelegen vak 6 uit de kap gedemonteerd. Daarbij kwam een in de jaren negentig allervreemdst uitgevoerde herstelling van de sporen in het zicht. De vernieuwde onderkanten zijn niet halfhouts met een liplas aan de ingekorte sporen verbonden maar de oude en nieuwe onderdelen zijn met schuingezaagde koppen tegen elkaar geplaatst waarbij roestvast stalen bouten de nieuwe stukken verbinden aan het gewelfbeschoot.

Restauratie van het transeptgewelf

Van vak G is de invulling van de kamversiering op de nieuwe planken in de linker bovenhoek opgezet door Leonieke. Trees maakt deze invulling af. Vanwege de omvang van de lacune wordt de decoratie conform de oorspronkelijke vormgeving uitgevoerd, dit in tegenstelling tot de kleinere invullingen in de rechterbovenhoek die in de vormtaal van de nabootsing uit 1830 zijn uitgevoerd.

Ramses werkt aan vak C met de mooie monstrans. Aantasting van het hout maakt het herstel zeer bewerkelijk en tijdrovend. Het vak is er eendaags aan toe om op de bok te worden geplaatst voor het herstel van het schilderwerk.

WHW, opgesteld 19 augustus voor de vergadering van 20 augustus 2008.

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 31e verslag.
De werkzaamheden in de periode 20 augustus – 15 oktober 2008.**

Bezoek en overleg

Theo Klop en Lien Nubé kregen op 9 september uitleg over de stand van zaken met het oog op de Open Monumentendag vier dagen later. Zij hebben de bezoekers uitleg gegeven terwijl Leonieke en ik op de steiger aan het werk waren. 's Middags nam Edwin onze plaats in.

1 oktober, na de oplevering van de nieuwe leien op de lichtbeuk van het schip, het dwarsschip en het koor, kwamen Klaas de Boeder en Piet Verhoeven met enige Monumentenwachters van het eerste uur ons werk bekijken.

Op 3 oktober ontvingen wij de leden van het bestuur van de Stichting Behoud. Het contract voor de voltooiing van het werk zal niet meer worden gewijzigd. Met Kees de Boer spraken wij af een door Edwin en mij voorgesteld plan voor vooropleveringen vast te leggen en bij het bestuur in te dienen. Volgens dit plan zullen bij elke vooroplevering enige onderdelen van het werk worden beoordeeld. Eventuele tekortkomingen worden genoteerd om bij een volgende gelegenheid opnieuw gekeurd te worden. Hiermee wordt vermeden dat bij de werkelijke oplevering naar alles gekeken moet worden en een onverwachte wens of aanmerking ons onaangenaam zou kunnen verrassen

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft het zeer bewerkelijke herstel van vak 4 voltooid. Resteert nog het documenteren van de achterzijde van de planken. Van vak 6 zijn schenkels en sporen opgemeten en gete-kend op een copie van de planken-tekening. Op de tekening zullen de op te zoeken oude spijkergaten worden aangegeven ter vaststelling van de oorspronkelijke positie van de planken in dit gewelfvak.

Restauratie van het transeptgewelf

Vak G is gereed. Trees is begonnen met vak C met de monstrans. Leonieke heeft dit werk voortgezet en bijna voltooid. Ramses heeft in vak X (oostzijde nr 1) de montagestroken uitgemeten en op het oorlogsbeschot bevestigd. Het restant van het 19^e-eeuwse werk en alle nieuwe planken zijn door hem in het gewelf pasklaar gemaakt en weer uitgenomen.

Dieven op bezoek

Tijdens de feestelijke 8 oktoberavond is de kluis uit het kantoor losgewrikt en naar buiten gebracht door personen die via de kostersvoordeur waren binnengekomen. Meteen zijn de sloten veranderd. Sindsdien wachten wij op nieuwe sleutels.

WHW, opgesteld op 15 oktober voor het overleg op 16 oktober 2008

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 32^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 16 oktober –10 december 2008.**

Bezoek

Kunsthistorica Marieke van Vlieden kwam, na een kennismaking met het werk in 2004, de stand van zaken op 6 november opnieuw bekijken. Jef Broersen stelde zich op de hoogte op 20 november voor zijn vervolgverhaal in de kroniek van de Vrienden. In verband met het vooronderzoek van het koorhek werden wij in contact gebracht met de beeldsnijder Miki Witmond die zich in de vormgeving van koorsluitingen heeft verdiept. Op 3 december bezocht hij de kerk om het koorhek en ons werk te aanschouwen.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin is bezig met het herstel van de planken uit vak 6, het grootste vak aan noordzijde. Lekkage in het verleden heeft het hout hier ernstig verzwakt. Van alle planken zijn de messing- en groefkanten vrijwel vergaan. Alle planken moeten met verdunde kunsthars worden geïmpregneerd voordat zij met zaagselplamuur tot hun oorspronkelijke dikte kunnen worden verzwaald en waar nodig extra verstijfd met een strook vliegtuig-multiplex. Zoals eerder vermeld, zijn kapconstructie en beschot door de aanwezigheid van het in de jaren 40 aangebrachte asfaltpapier nog verder door schimmel en houtetende larven aangetast. Te vrezen is dat het naastgelegen vak 8 er even slecht aan toe zal zijn. In de kap van vak 4 zijn de oorspronkelijke spijkerposities opgespoord en op de tekening van de kapconstructie aangegeven. Dit vak blijkt in de jaren 40 ongeveer 15 cm te hoog te zijn herplaatst; gevolg van het vroegere snoeiwerk ter wille van de opstelling in het Rijksmuseum. Van vak 6 heb ik inmiddels ook alle spijkerposities op de niet verplaatste sporen en schenkels teruggevonden en op de tekening van dit vak genoteerd. In dit vak kwamen de planken bij hun terugkeer eveneens te hoog terecht; links ongeveer 7 cm, rechts bijna 10 cm. Vak 6 is dus ook iets gekanteld. Ten opzichte van elkaar waren zij bovendien verticaal verschoven.

Restauratie van het transept

Hierover is slechts te melden dat er aan een voorstel voor de behandeling van de gewelfschotels en een verbeterde ophanging wordt gewerkt. In dit plan wordt ook de behandeling van de grote schotel uit het koor opgenomen.

Het koorhek

Een verslag van het in september begonnen vooronderzoek van het koorhek zal deze maand worden voltooid. Het zal tevens een voorstel bevatten voor nader onderzoek waartoe op enkele plaatsen bedekkend lijstwerk zou moeten worden gedemonteerd om tot een definitieve analyse van de constructie en de daarin ontstane gebreken te kunnen komen en een restauratievoorstel te kunnen doen. Omdat het koorhek door zijn niet-oorspronkelijke asymmetrie in de literatuur over kerkmeubilair weinig aandacht heeft gekregen, heb ik het als onderwerp gekozen voor een op 22 oktober voor de Vrienden gehouden lezing.

Dieven op bezoek

Of de dieven van 8 oktober al gepakt zijn, weten wij niet. We hebben inmiddels sleutels voor de vernieuwde sloten gekregen.

Temperatuur in de kerk

Sinds midden vorige week, 3 december, is de temperatuur vrijwel steeds iets onder de 10°C.

Dat is voor de uitvoering van de meeste werkzaamheden te koud.

WHW, opgesteld 10 december voor het overleg op 11 december 2008.

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 33^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 11 december 2008 – 10 februari 2009.**

Bezoek en overleg

Klappertandend van de kou luisterde een groep ambtenaren uit verschillende sectoren van de Gemeente op 19 januari naar Edwin die uitlegde wat het doel van de restauratie is en welke werkzaamheden daartoe worden uitgevoerd. Onderdelen van het gewelf, in verschillende staat van behandeling, moesten dit illustreren. Voor de uitvoering van de werkzaamheden was de temperatuur te laag. Op 30 januari kwam Barbara Susijn, die vier jaar geleden de vernis van de eerste twee vakken heeft afgenomen, de stand van zaken bekijken. Zij at mee van de erwtensoep om weer op temperatuur te komen.

Na het vertrek van André Winder naar de Amsterdamse monumentenzorg, neemt Odwin Ralling namens de Rijksdienst deel aan ons tweemaandelijks overleg.

Restauratie van het koorgewelf

Jan Poland en Eduardo de Koning hebben in vak 4 de incomplete korbeelschenkel en de daar-aan gespijkerde verlenging in vuren hout verwijderd en vervangen door een nieuwe eiken schenkel. Hierna heeft Eduardo het vak voorzien van een tussenbeschot. De absurde manier waarop in de jaren negentig de vernieuwde onderdelen in de kapvoet van vak 6 aan sporen, schenkels en dakbeschot zijn vastgemaakt dwongen eveneens tot extra werk. Eduardo heeft de sporen ieder aan twee zijden met een eiken klamp versterkt. De schenkels, die bestonden uit een oud deel en daar met een stuk glasvezelstaaf kops tegenaan gezette onderkant van naaldhout, heeft hij vervangen door schenkels uit één stuk, gemaakt van de uitgenomen incomplete korbeelschenkel uit vak 4.

Na het herstel van de planken uit vak 4, heeft Edwin daarvan de vernislaag verwijderd en de kleine beschadigingen aan de voorzijde gevuld met een krijt-zaagselplamuur. Hoewel de stroken, die destijds in het Rijksmuseum links en rechts van de planken blijken te zijn afgezaagd, nog niet door nieuw hout zijn vervangen, is het vak in twee delen op de zwenkbok geplaatst en zijn Harriët en ik begonnen met het retoucheren van de schildering. Was de temperatuur daarvoor te laag dan werden voorbereidende tekeningen gemaakt of 19^e-eeuwse handtekeningen van de naaktfiguren verwijderd.

Restauratie van het transeptgewelf

Eduardo heeft de schenkels in vak C bijgewerkt en het tussenbeschot aangebracht. Voor het laatste kon hij gebruik maken van het uitgenomen eiken oorlogsbeschot. Met Edwin paste hij het nieuwe beschot in het loze vak D nadat Ramses de messing in het nieuwe hout plaatselijk had bijgewerkt. Ramses is nu bezig met het herstel van het beschot uit de vakken A en B. Dit zal net zo worden gemonteerd als het beschot in de tegenoverliggende vakken X en N2, dus op stroken multiplex die ter plaatse van de schenkels op het oorlogsbeschot worden bevestigd. Om verrassingen te voorkomen heeft Edwin in de vakken A en B de onregelmatigheden ten opzichte van de in de ribspanten aanwezige gewelfgroeven gemeten en op het oorlogsbeschot genoteerd. De grootste bult (2,5 cm) bevindt zich linksboven in vak A.

Leonieke en Trees hebben de restauratie van vak C met de monstrans voltooid en daarna het uit 1830 stammende restant van vak X met de gelauwerde poort bijgewerkt. Zij zijn vervolgens begonnen met de voorbereiding van de beschildering van het omgevende

nieuwe hout in dit eerste vak aan oostzijde.

Met het oog op de herstelling van de gewelfschotels, inclusief een verbetering van hun bevestiging, is de achterzijde van schotel nr 3 op schaal 1 : 5 getekend. Binnenkort zal de geschilderde afwerking van de schotels worden onderzocht waarna een restauratieplan kan worden opgesteld.

Koorhek

Het hierover op te stellen rapport is nog niet klaar.

Temperatuur in de kerk

Zoals is vastgelegd op de stroken van de thermo-hygrograaf, is het in december en januari enkele weken te koud geweest voor het uitvoeren van de meeste werkzaamheden. Dit lag natuurlijk aan de vorst maar ook aan de gebreken van de vloerverwarming. De geldverslindende krachtstroomkachels en infraroodstralers op de steiger konden dit niet compenseren omdat de electra dit niet aankan.

Kronen

Het plan voor de electrificatie en een variabele hanghoogte van de 17^e-eeuwse kronen is hier eerder ter sprake gekomen (verslagen 23, 26 en 27). Het is inmiddels uitgevoerd. Wat daarbij nog te vrezen was, lijkt ook werkelijkheid te zijn geworden:

De kronen zijn, na voor een eerste gelegenheid naar hun hoge positie te zijn opgetrokken, niet meer naar hun juiste hoogte teruggekeerd. Zonder protest zal dit vermoedelijk zo blijven. Het is geen gezicht.

WHW, opgesteld 10 februari 2009, voor de bijeenkomst op 12 februari.

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 34^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 10 februari – 24 april 2009.**

Bezoek, overleg en een tentoonstelling

In het advocatenkantoor aan de Kennemerstraatweg werd op 12 februari opnieuw een bespreking gewijd aan het contract voor de voltooiing van de restauratie. Hans Maarten Parigger en Kees de Boer trachtten Edwin en mij ervan te overtuigen dat de dwangsom voor elke dag te laat opleveren in die overeenkomst moest blijven maar niet bedreigend opgevat hoefde te worden. Wij hielden bezwaar tegen het instemmen met zo'n bepaling zodat ondertekening nog niet heeft plaats gevonden.

Voor de volgende dag stond een klein feestje op de agenda; oplevering van de vernieuwde leibedekking. Omdat wij er indirect mee te maken hebben gehad en bij het overleg over de uitvoering waren betrokken, behoorden wij tot de genodigden. Er hebben zich tijdens de vervanging van de leien geen ongelukken voorgedaan. De enige hinder bestond uit het fijne zwarte stof dat door het vastslaan los werd getrild en in de kapruimte, de kerk en op de steiger terecht kwam. Boris Stiensma is weken bezig geweest de kap schoon te zuigen. De steiger hebben wij zelf onder handen genomen.

Het contact met de Turkse stad Bergama bracht op 25 februari opnieuw een groep monumentenzorgers naar Alkmaar waar een bezoek aan ons restauratiewerk weer in het programma was opgenomen. Ditmaal legde Ramses de tolk uit wat hij de gasten in het Turks moest duidelijk maken.

Op 13 maart kwam Lien Nubé onverwacht belet vragen voor een groep laatstejaars-gymnasiasten. Zij kregen uitleg van mij.

Een maand eerder, op de al genoemde 13 februari, kwam de nieuwe Directrice van het Stedelijk Museum, Lidewij de Koekkoek in gezelschap van onder andere wethouder Nico Alsemgeest kennis maken met de gewelfschilderingen en het restauratiewerk. Dit leidde in de volgende dagen tot enige besprekingen met Edwin die binnen twee weken resulteerden in het plan om een vak uit het Laatste Oordeel in de grote hal van het Stedelijk Museum op te stellen als kern van een beknopte expositie. Ook Annemarie Felt, Hester Huitema, Hennie Dubbeldam en Christi Klinkert kwamen op de steiger kijken en met de meteen van de Stichting Behoud verkregen toestemming werkten zij het plan met Edwin uit. Vak 2 kwam op een raamwerk tegen de glazen liftschaft te staan, van de tekeningen van dit vak en de foto's van alle negen vakken werden nieuwe afdrucken gemaakt die tegen de zijwanden werden geplaatst, de plank met het gelaat van Aartsengel Michael en een ondersteboven gelegde plank kregen plaats in een vitrine en het geheel werd voorzien van een bondige uitleg. Op 21 april werd de tentoonstelling geopend door Lidewij de Koekkoek waarna het woord gevoerd werd door Hans Maarten Parigger, voorzitter van de Stichting Behoud, door mij en door Daantje Meuwissen, bestuurslid van de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen.

Edwin kreeg de gelegenheid de zo voorspoedig gerealiseerde expositie toe te lichten voor een televisieploeg van RTV- Noord Holland en Wim Noordhoek kwam naar Alkmaar voor een vraaggesprek op de steiger met mij, bestemd voor uitzending in de radioserie De Avonden.

Daantje Meuwissen, met wie ik op 13 november 2003 kennismakte tijdens de opening van de in Oostzaan aan Jacob Corneliszoon gewijde tentoonstelling, kwam op mijn uitnodiging met de andere bestuursleden op 20 augustus 2004 kijken naar het Laatste

Oordeel dat tot dan toe buiten het gezichtsveld van de Oostzaanse Stichting was gebleven (verslag nr.8). Zij legt nu de laatste hand aan haar proefschrift over Jacob Corneliszoon en lijkt blijkens haar voordracht mijn toeschrijving aan onze held zonder reserves te delen. Zij ondersteunde dit met enige treffende voorbeelden. Ik deed hetzelfde met de beschrijving van de wijze van opzetten van een te reproduceren voorstelling, zoals die door Harriët en mij in het Berlijnse schetsboekje uit het atelier van Jacob Corneliszoon was herkend en die met strijklicht ook in de opzet van de Alkmaarse schildering is waar te nemen, een ontdekking die al kort beschreven staat in verslag nr.29 van 19 augustus 2008. Het aandachtige publiek vernam ook wat de aard van de met het jaartal 1659 en de initialen AIS gesigioneerde werkzaamheden aan de schilderijen is geweest. Deze onthulling komt hierna ter sprake.

Door ziekte heeft Luuk Veneman dit jaar niet aan de besprekingen kunnen deelnemen. Gelukkig was hij wel present bij de feestelijke bijeenkomsten op 13 februari en 21 april.

Restauratie van het koorgewelf

De verbeteringen van de reparaties uit de jaren negentig in vak 6 zijn fotografisch vastgelegd waarna Eduardo met het aanbrengen van een tussenbeschot zijn werk in dit vak heeft voltooid. Edwin is bezig met het gewelfbeschot uit hetzelfde vak. Onregelmatigheden in de schenkels en hun positie hebben veel planken bij hun herplaatsing in 1941 vervormd waardoor messingen en groeven ernstig beschadigd zijn geraakt. Inmiddels heeft Edwin de meeste verbindingen hersteld, waar nodig vernieuwd.

Harriët en ik zijn verder gegaan met het retoucheren van het op de bok geplaatste vak 4. Anders dan het naastgelegen vak 2, is dit vak grillig overgeleverd. Het bevat een vurenhouten plank met een afwijkende kleur lucht. De rotsachtige heuveltop, waarin zich de voet van de tegen de lucht afstekende dorre boom bevindt, heeft een groenige rechterhelft en een schrale bruinige linkerhelft en de planken links daarvan zijn tijdens de restauratie in het Rijksmuseum ingepast. Op de onderste twee van die planken heeft Dunselman de incomplete gezichten van drie uitverkorenen aangevuld, aanvullingen die na de verwijdering van de vernislaag vreemd afstaken tegen het oude werk. De kleding van de grote Aartsengel midden vooraan bevatte een loodrecht naar zijn middel oplopende witte bies die niet in verband te brengen leek met de witte plooien in zijn gewaad. Hoger in het tafereel lijkt de schildering van de markante gezichten van Maria en de achter haar aanwezige zes apostelen goed behouden terwijl de kleding van Maria vrijwel tot op het hout is verdwenen. Begin maart vonden wij de verklaring voor al deze eigenaardigheden: De witte bies in het kleed van de Aartsengel en de verticale kleurgrens in de heuveltop zijn ontstaan door de wijze waarop Aelbert Jans de schildering in 1659 heeft opgeknapt. Partijen die door beweging in de kap waren gescheurd en door het ingrijpen van de timmerman verder waren verstoord beplakte hij met papier dat hij vervolgens voorzag van een witte grond waarop hij de schildering in olieverf aanvulde. De grondverf zette hij in de engel nog iets buiten het papier door waardoor de loodrechte witte bies is ontstaan. Bij nadere beschouwing bleek ook de horizontale benedengrens van het papier als verfspoor terug te vinden. In de heuveltop zette Aelbert Jans zijn schildering rechts buiten het

papier door om het verschil tussen zijn aanvulling en het oude werk te maskeren. Het met papier beplakte deel van het hout zal hier in slechte staat zijn geweest, zo slecht dat het bij de demontage van het gewelf in 1885 in een onhanteerbare prop houtbrokken met scheurend bros papier zal zijn veranderd. Deze prop zal waarschijnlijk niet mee naar het Rijksmuseum zijn gekomen, of daar bij aankomst meteen zijn weggedaan. Langs een verticale lijn, die doorloopt tot even in de genoemde vurenhouten plank, werd het restant van het beplakte gedeelte afgezaagd en namen nieuw ingezette planken de plaats van het afgekeurde materiaal in, klaar voor de aanvullingen van Dunselman. Het lijkt nu zeer waarschijnlijk dat ook andere delen door Aelbert Jans met papier zijn beplakt en op de hier geschetste wijze zijn verdwenen, bijvoorbeeld de Hellemond. Brutaal is de plaats waar hij zijn in december 1659 uitgevoerde werk heeft gesigneerd: In de vakken links en rechts van het middenvak, dus de goedbewaarde vakken 2 en 3, waarin hij niets hoefde bij te werken.

Tijdens de restauratie in de oorlogsjaren zijn twee inzetstukken, onder de in het Rijksmuseum vernieuwde planken links, door iets langere vervangen. Gerhard Jansen heeft op het bovenste stuk de armen van de man links weer aangebracht. Vergelijking met de in het Rijksmuseum vastgelegde oudere toestand leerde dat hij de linker elleboog iets te laag heeft geplaatst. De vrouw naast de man verging het helemaal slecht. Op het tweede inzetstuk liet Jansen de handen van de vrouw weg en schilderde eenvoudig een elleboog waarmee hij haar rechter bovenarm met haar linker onderarm verbond. Ook in het hemels paradijs heel onhandig.

Armen en handen zijn nu overeenkomstig de gefotografeerde oorspronkelijke toestand hersteld, in liggende arcering. De bovenkant van het hoofd van de vrouw achter de man links bevindt zich op de onderste van de rij in het Rijksmuseum vernieuwde planken. Jansen had er een jongenskop van gemaakt. Deze verandering is eveneens ongedaan gemaakt.

Uitgangspunt bij de restauratie van de voorstelling in dit vak was het herstel van de plasticiteit in de figuren door kleine retouches in donkere nerven, op zwarte verkleuring om spijkergaten en verfloos geraakte plekken. De eerder genoemde sporen van Aelbert Jans' gebruik van papier zijn niet weggewerkt maar zijn door de herwonnen ruimtelijkheid minder opvallend en niet meer storend. De vrijwel spoorloze verdwijning van de schildering in het kleed van de Maria-figuur is mogelijk ook te wijten aan een beplakking met papier en de verwijdering daarvan voorafgaande aan het bijwerken door Dunselman in het Rijksmuseum. De mogelijkheden om die kale partij bij te werken en zo het contrast met het nog zeer sprekende gelaat van Maria te verminderen waren bij gebrek aan duidelijkheid over die kleding uiterst beperkt. Herstel van rommeligheid in de wolkenlucht en in de figuren van de zes apostelen achter Maria hebben haar figuur weer een plaats in de ruimte gegeven, waardoor het verfverlies in haar kleding minder hinderlijk is geworden.

Restauratie van het transeptgewelf

Het beschot uit vak A, grenzend aan de viering, bestaat voor een groot deel uit 17^e-eeuws werk. Bij die vernieuwing is de onderste plank met het wapen taps geschaafd. Om te

kunnen beoordelen wat daarvan bij de toekomstige herplaatsing de consequenties zijn heeft Ramses het vak in het koor op de uitslagtekening uitgelegd. Ook konden zo de maten worden gepreciseerd van enige bij te maken planken. Ik heb hem bij het uitleggen en passen geassisteerd en werd zo deelgenoot van een verrassende ervaring. Drie oude planken die volgens de daarop aanwezige krijtnummering in de rechterbovenkant zouden thuishoren, bleken daar toch niet te passen en afkomstig te zijn uit vak N2, het grote vak met de Mariafiguur. Daar bleef het niet bij. De één-na bovenste plank in N7 met de Veronica-doek, bleek bij nadere bestudering afkomstig uit het diagonaal tegenoverliggende vak A. Deze ontdekkingen brengen allerlei extra werk met zich mee. Voor de naar A verhuizende oude plank moet een nieuwe pasklaar worden gemaakt waarna de op die verdwaalde plank afgestemde aanvullingen moeten worden gewijzigd. De in N2 thuishorende stukken herkrijgen hun plaats en de aansluitende nieuwe delen zullen iets moeten worden aangepast.

Omdat de in de 17^e eeuw taps gezaagde plank in vak A de grens vormt tussen oorspronkelijk en 17^e-eeuws werk, is besloten de bij die vernieuwing ontstane knik te handhaven. Toen alles definitief op zijn plaats lag heeft Ramses het zelf van bovenaf gefotografeerd omdat de vloer aan het eind van de dag nog moest worden vrijgemaakt.

Interessant is ook het 17^e-eeuwse restauratiewerk. Op de toen ingezette planken is de imitatie van de kamversiering langs de ribben redelijk gelukt, maar in de hoekpartijen volkomen ontspoord. De met een schabloon uitgevoerde band langs de ribben is eveneens met een schabloon hersteld maar de vorm van die band is niet begrepen en de zwarte openingen zijn versimpeld tot kruizen van sleutelgaten. Belangrijk is de in het 17^e-eeuwse lofwerk gebruikte kleur. Groen is aangebracht volgens de verdeling in het oude lofwerk en rood is aangebracht op de plaatsen waar het in het oude werk verwacht kon worden maar niet meer aanwezig is. Het rood in het oorspronkelijke werk zal kwetsbaar kraplak zijn geweest dat in de 17^e eeuw nog aanwezig was maar de volgende 200 jaar in de kap en de aansluitende 115 jaar verwaarlozing in Amsterdam niet heeft overleefd.

Leonieke heeft de benedenhelft van vak X bijgewerkt, inclusief het aanvullende schilderwerk op de nieuwe onderste drie lange planken en de nieuwe korte planken rechts. Van dit vak is slechts iets meer dan de helft van de lange planken bewaard, dat wil zeggen van het vervangende werk uit 1830 dat werd geschilderd door de schilder D.Luyt. Zoals uit zijn werk blijkt, heeft Luyt in de gothische kamversiering niets anders gezien dan een wirwar van driehoekjes binnen een rommelige contour met bloemen op regelmatige afstand. De moeilijkheid was hier de invulling van de linker benedenhoek te bepalen. Voor een passende aanvulling volgens de oorspronkelijke vormgeving bleek de ruimte te beperkt en wat Luyt van de tracering in de hoekpartij had gemaakt was niet te raden. Toevallig hoefde dat ook niet.

Tijdens de in 1990 –1993 uitgevoerde proefrestauratie van het vak met de Hel uit het gewelf van Warmenhuizen kwam al aan het licht dat tijdens de restauratie-Cuypers voor reparaties en aanvullende planken gebruik is gemaakt van oud beschilderd gewelfbeschoot. Daarbij waren ook stukken die een onbegrepen nabootsing van een gothische kamversiering bevatten. Hun beschilderde kant was naar het dak toe gekeerd in het gewelf

geplaatst. Het grootste voorbeeld daarvan is tijdens de proefrestauratie gefotografeerd voordat het met ander materiaal werd bedekt. Bestudering van de foto's leerde nu dat deze plank afkomstig was uit de bovenhoek van vak X en dat daarin te zien is hoe Luyt de kamversiering bovenin de hoek om liet gaan. De benedenhoek zal op dezelfde wijze zijn uitgevoerd en zo is het nu op de nieuwe planken onderin nagevolgd. De kamversiering op de korte nieuwe planken rechts en op het gehele bovendeel van dit vak worden volgens de oorspronkelijke vormgeving geschilderd.

De als voorzorg tijdens de vernieuwing van de leien uitgevoerde demontage van het beschot uit het transept heeft onverwacht geleid tot de al genoemde ontdekking van nog enkele fouten in de vroeger aangebrachte plaatsaanduiding op de planken. Bovendien heeft Edwin deze toestand benut om alles nog eens met strijklicht te bekijken en te fotograferen, voorkant en achterkant. De strijklicht-foto's dienen in de eerste plaats als ondersteuning van het onderzoek naar de manier waarop de planken zijn gezaagd en bijgeschaafd. Hiermee hangt direct ook de vraag samen waar dat zagen is gebeurd. Omdat de achterkant binnenkort niet meer te zien en te onderzoeken is, moet dit extra documentatiewerk nu worden uitgevoerd.

De gewelfschotels

De gewelfschotel uit het zuidelijke tussenspan (gewelfspant tussen vakken N4/D en N/5F) is begin dit jaar al opgemeten. Daarna zijn nog tekeningen op ware grootte gemaakt van een pinakel-straal en van de schotel zelf, voor en na demontage van enkele stralen. Om het plan voor een betere ophanging te kunnen uitwerken is ook het bevestigingspunt in de kap op schaal 1 : 5 getekend; aanzichten van benedenaf, vanuit oost en vanuit zuid. Met de restauratie kan worden bereikt dat de nu als donkere spinnen aan het gewelf hangende schotels weer hun sterachtige karakter herkrijgen en op een betere manier worden bevestigd.

Het restauratieplan houdt ongeveer het volgende in:

Verwijderen van alle verroeste houtschroeven waarmee de golvende stralen en de pinakel-stralen op de schotel zijn bevestigd, en uit de klampstukken die ter plaatse van een breuk in een hogel op de achterkant van pinakel-stralen zijn aangebracht.

Herstel van het profiel van de golvende stralen door opdikken met in relief te snijden hout. Bevestigen van deuvels als vervanging van de houtschroeven.

Aan de bovenkant toevoegen van een schijf, ter grootte van de schotel, die als klem de stralen horizontaal houdt en tevens dient voor het vastmaken van de beoogde ophanging van de schotel aan de bovenhelft van het uitgespaarde blok van de dekbalk waarin de pennen van de nokbalken zijn bevestigd.

Verwijderen van de donkere verfkoek op de stralen en het profiel om de schotel en aanbrengen van een vergulding (olievergulding of imitatie).

Opnieuw schilderen van een op de in de 19^e-eeuwse versie overgeleverde lofwerk-vulling op het binnenvlak van de schotel of op een bedekkende schijf multiplex.

Een gedetailleerd plan is in de maak.

Het koorhek

Tijd om nog enkele onderdelen te demonteren en vervolgens de rapportage te voltooien was er de afgelopen maanden niet. Het werk aan het koorhek zal worden hervat na het opstellen van het plan voor de gewelfschotels.

WHW, 1 mei 2009

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 35^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 27 april – 31 juli 2009.**

Bezoek, overleg en de wisselende tentoonstelling

Norbert Middelkoop, conservator schilderijen, tekeningen en prenten bij het Amsterdams Historisch Museum, bezocht ons op 11 mei, samen met historicus Dr. Lodewijk Wagenaar en Dr. Jeroen Giltay, conservator schilderkunst bij het Museum Boymans van Beuningen. Na een rondgang langs het werk ging Middelkoop naar het Stedelijk museum voor overleg over de tentoonstellingen die over vier jaren in Alkmaar en Amsterdam gewijd zullen worden aan het oeuvre van Jacob Corneliszoon. Dirk Jan de Vries was door Edwin nieuwsgierig gemaakt naar het met strijklicht bekijken en vastleggen van zaag- en kloofsporen in het gewelfbeschot en keek mee op 13 mei.

29 mei kwam Bernice langs met Bertil van Os, afkomstig van de vroegere ROB en nu eveneens in dienst bij de nieuwgeformeerde Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed. Hij demonstreerde de detectiemogelijkheden van de zeer handige NMR mouse. De meeste aanwezige pigmenten kunnen op grond van de door het apparaat onderscheiden elementen worden herkend.

Jef Broersen werd voor de Kroniek van de Vrienden bijgepraat op 9 juni.

Tijdens het orgelfestival vroeg organist en jurylid Paolo Crivellaro of hij de schilderijen en het daaraan verrichte restauratiewerk mocht zien. Op 22 juni werd hij door mij rondgeleid en bij de Hel op de proef gesteld. Hij begreep waarom de Hellemond gereconstrueerd was en bevestigde dat dit in Italië ondenkbaar zou zijn geweest.

Zes raadsleden van Groen Links toonden hun belangstelling met hun komst op 26 juni.

Tijdens het concert van Crivellaro ontmoetten Harriët en ik Marit Baarslag, die in de jaren negentig op het orgel studeerde maar ook als factotum bij de restauratie van de kerk betrokken was. Op 29 juni kwam zij het werk bekijken.

Ditmaal uitgenodigd door Trees, verscheen Christien van Laar op 23 juli. Zij werkt nu mee aan de restauratie van de het interieur van de Sint Jozef in Enschede.

Eind juni heeft vak 1 de plaats ingenomen van vak 2 in het Stedelijk Museum. In de vitrine liggen nu de planken met de door Dunselman geschilderde en nu geheel verschrompelde arm en kop van Christus ter vergelijking met de nieuw gereconstrueerde aanvulling in het tegen de liftschacht opgestelde vak. De door Edwin uitgewerkte methode om de vernis af te nemen wordt met vier van de daarbij gebruikte doeken aanschouwelijk gemaakt. Waar nodig zijn de onderschriften in de opstelling aangepast. Bovendien kan er worden verwezen naar de inmiddels gerealiseerde website over ons werk: www.gewelfschilderingalkmaar.nl

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft de planken van vak 6 met de dichte groep uitverkorenen hersteld. Waar nodig is een strook met nieuwe groef of messing toegevoegd nadat scheuren en gaten waren gedicht en losse inzetstukken op hun plaats in de plank waren bevestigd.

Aangevreten plekken zijn met zaagselplamuur weer op dikte gebracht, zwakke punten aan achterzijde versterkt met een strook vliegtuig-multiplex, montage proppen op de tevoren gekozen posities gemonteerd. Vervolgens heeft hij de planken van vak 8 uit de kap losgemaakt en neergelaten naar de timmerwerkplaats. Ik heb de in het zicht gekomen sporen en schenkels opgemeten en weergegeven in de tekening van de planken. De op

de oostelijke zijkanten van de schenkels, sporen en kalfjes aanwezige stelmerken zijn aangegeven op twee aan de tekening toegevoegde dwars-aanzichten. Daarna zijn de bij de oorspronkelijke spijkergaten in de planken behorende gaten en spijkerresten in de kap opgezocht en op hun plaats in de tekening neergezet. De bovenkant van het vak blijkt in 1941 iets teveel naar rechts te zijn herplaatst en het geheel ongeveer 2,5 cm te hoog.

Restauratie van het transeptgewelf

De al eerder geconstateerde en opgemeten onregelmatigheden in de ronding van het gewelf in de westelijke vakken A en B dwongen Ramses om de herstelde planken uit deze vakken, na een uitleg op de uitslagtekening, ook in de kap te passen. Zo kon hij bepalen waar de dikte van een montagestrook moest worden aangepast en waar een nieuwe plank taps geschaafd moest worden om de aansluitende planken ter plaatse van een bult horizontaal in de kap te kunnen monteren. Daarbij moest zo worden gemanoeuvreed dat de planken op de minst hinderlijke manier in de sinds de restauratie 1927-1949 iets te ruim geworden vakken terecht kwamen. Van vak A ontbraken enige korte planken. Hun maat werd gedictieerd door de schildering op de overgebleven 16^e- en 17^e-eeuwse planken. Van vak B ontbrak het merendeel. Door de onregelmatigheid rechtsonder in de kap moesten toch alle planken ter bepaling van hun afmetingen in de kap gepast worden. De in vak A na een herstelling in de 17^e eeuw voor ongeveer voor de helft op nieuwe planken weer gecompleteerde schildering heeft Trees bijgewerkt. Zij merkte op dat het, denkkelijk door Aelbert Jans uitgevoerde, 17^e eeuwse werk met behulp van mallen in potlood is opgezet, zowel de kamversiering met de bloemen als de band waarop de kam is geplaatst. Gelet op de afwijkingen ten opzichte van het oorspronkelijke werk, waren deze mallen gebaseerd op niet geheel correct uitgevoerde schetsen of doortrekken. De mallen zullen dus in de werkplaats van de schilder zijn gemaakt. Net als de schilders in de volgende eeuwen, wist de 17^e-eeuwse schilder met de hoekoplossing geen raad. Edwin heeft met Marieke Reinhardt de oostelijke vakken N2 tm N6 teruggeplaatst en ook het dit jaar herstelde en aangevulde vak X met de poort en lauwerkrans van Sypestein.

Voorafgaande aan de terugplaatsing heeft Edwin met assistentie van Marieke alle planken, ook van de nog niet teruggeplaatste vakken, groepsgewijs op een bok met strijklicht geplaatst en gefotografeerd, zowel hun achterkant als hun voorkant. Dit is gedaan om de sporen van het zagen en kloven vastgelegd te hebben ter wille van het onderzoek naar de fabricage van wagenshot in de periode voorafgaande aan het tijdperk van de Hollandse zaagmolen. Het was nu of nooit, want eenmaal terug op hun plaats, is deze gelegenheid voorbij.

De gewelfschotels

Het met tekeningen geïllustreerde en met restauratieplan besloten rapport over de gewelfschotels is klaar. De bijhorende begroting zal in overleg met degenen die het werk zouden moeten uitvoeren worden opgesteld. Eerst maar eens kijken wat men van het plan vindt.

Het koorhek

Edwin heeft op 17 juni enige afdekstukken van het koorhek losgemaakt om de daarachter verscholen constructie en de toestand van het hout in het zicht te brengen. Nadat van het meest noordelijke vak de belangrijkste onderdelen waren opgemeten en getekend, zijn van de voorzijde ook de tegen de zuidelijke stijl van dit vak geplaatste pinakel, de voet daaronder en de dekplank daarachter losgemaakt. Het opmeten en tekenen is nog niet geheel voltooid en het rapport moet nog worden geschreven maar enkele bevindingen zijn het vermelden hier waard:

Bij de reformatorische herindeling van de kerk werd de noordelijke deur van het koorhek naast de zuidelijke geplaatst om zo een bredere doorgang met dubbele deur te verkrijgen. Het middenvak werd toen tegen het noordelijke vak geschoven. De littekens van de losgemaakte deurscharnieren staan in de zuidelijke stijl van dit noordelijke vak. In de nieuwe situatie kwamen de drie gesloten vakken van het hek op een balk te liggen. Deze verhoging ligt op een speciebed. Onder dit speciebed bevinden zich gebakken tegels die mogelijk deel hebben uitgemaakt van de oorspronkelijke koorvloer. Tijdens alle latere restauraties bleef het hek op zijn plaats en verdween gelekt water, net als tijdens het dweilen van de vloer, in deze onderbouw van het hek, zodat de balk nu aan onderzijde zeer is verzwakt.

Aan bovenzijde zijn de delen van het hek verbonden door een balk met een vierkante doorsnede van 14 cm. Deze balk bestaat uit twee delen die in het midden met een penlas aan elkaar zijn genageld. In de noordelijke vieringpijler bevindt zich dicht bij het einde van de balk een naar beneden toe platgeslagen oog. Iets lager bevindt zich een loze ijzeren duim. In de zuidelijke pijler bevindt zich eveneens een loze duim en even lager een gat waaruit oog of duim verdwenen is. Met de geringe zwaarte en de las in het midden kan de balk het hek niet verstijven, reden waarom waarschijnlijk direct met de verandering in de 17^e eeuw een met houten wiggen vastgezette ijzeren beugel over de balk werd gelegd. Aantasting van de eiken balk en uitdroging van de wiggen hebben deze hulpconstructie ontkracht. Waarschijnlijk was de lichte balk oorspronkelijk als trekbalk tussen de vieringpijlers gespannen. Dat ook de balk en andere onderdelen aan bovenzijde zo sterk zijn aangetast door schimmel en houtworm, duidt erop dat het hek tijdens de herbouw van de viering langdurig onder niet hermetisch sluitende zeilen afgedekt bleef.

Verrassing na het demonteren van de uit de 19^e eeuw stammende pinakel en voet op de sierzuil tegen de zuidelijke stijl van het noordelijke vak: Het eikenhout kreeg na de verandering van het hek in de 17^e eeuw een lichte zandsteenkleur, net als de onderbouw van het grote orgel. De witte verfsporen op de koorzijde van het hek en de zijkanten van de deuren zijn resten van deze zandsteenkleurige afwerking.

De schadelijke gasverwarming

Bij de zuidelijke ramen van de koorsluiting was al een tijd te zien dat de daar in de jaren negentig tijdens de vervanging van de brugstaven ingevoegde stukken kalksteen aan binnenzijde verpulveren. Mijns inziens een gevolg van het tijdens het branden van de gasstralers massaal uitgestoten CO₂ dat neerslaat in de koele dus vochtige kalksteen en daar koolzuur laat ontstaan. Zelfgemaakte zure regen.

Nadat hij er Ramses al had over aangesproken heeft organist Pieter van Dijk via de e-mail een alarmmelding over aantasting van de pijpen in het front van het bovenwerk verspreid. Het heeft mij destijds meteen verbaasd dat het lijvige rapport over de werking van de gasverwarming het koolzuurgas alleen als gezondheidsrisico voor het publiek (te weinig zuurstof) heeft beoordeeld. Het is duidelijk dat het monumentale gebouw en zijn kostbare inventaris in gevaar zijn. Dat mag niemand en geen instantie acceptabel vinden.

WHW, 11 augustus 2009 voor het overleg op 13 augustus

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 36^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 1 augustus – 15 oktober 2009.**

Bezoek, overleg en de wisselende tentoonstelling

Lars Hendrikman, conservator schilderkunst bij het Bonnefantenmuseum in Maastricht, kwam op 13 augustus het Laatste Oordeel bekijken. Vier jaar geleden heeft hij het eigenaardige paneel in Kopenhagen, conform de toeschrijving aldaar, als werk van Mostaert van vóór 1515 genoemd in een artikel over Christiaan II. Gezien de in het paneel aanwezige citaten uit Alkmaar lijkt deze toeschrijving even onwaarschijnlijk als die vroege datering.

Daartoe uitgenodigd door de Stichting Behoud, werden Edwin en ik op 26 augustus in de gelegenheid gesteld aan het begin van de bestuursvergadering ten stadhuize aandacht te vragen voor twee onderwerpen die met de oplevering van ons werk in 2011 verband houden.

1. Volgens de ons verstrekte opdracht moet de restauratie op 30 juni 2011 zijn voltooid. Die datum was ook van belang met het oog op de in dat jaar te organiseren feesten (500 jaar Van Covelensorgel, 150 jaar 8 oktober-viering). Vraag onzerzijds: Wat gebeurt er met de steiger, wordt die meteen afgebroken en afgevoerd, wordt die meteen weer gebruikt voor het nodige herstel van de kap van het schip, kortom; zijn daar al plannen voor en zijn die al met de Stichting Beheer besproken. De plannen waren er nog niet. Toch is het van belang die nu snel te maken, al was het maar om duidelijk af te spreken wie na genoemde datum verantwoordelijk is voor het betreden van de steiger. Wordt de steiger benut voor de herstelling in het schip dan moet dat werk ruim vóór 8 oktober klaar zijn en zou het gebruik van het gebouw op die operatie moeten worden afgestemd en niet andersom.
2. Een restauratie wordt afgesloten met een goed gedocumenteerd verslag. De geschiedenis en de restauratie van de kwalitatief zeldzame gewelfschilderingen zouden bovendien moeten worden vastgelegd in een publicatie die bij oplevering klaar zou moeten zijn. Wij willen die graag verzorgen maar vragen daarvoor wel praktische en financiële ondersteuning.

De door ons ter sprake gebrachte onderwerpen en daarop volgende gedachteswisselingen leidden tot het besluit twee commissies te benoemen die de plannen voor 2011 zo snel mogelijk zullen uitwerken.

Daags na deze vergadering was er in het Stedelijk Museum een bijeenkomst georganiseerd ter afsluiting van de tweede aan de gewelfrestauratie gewijde expositie. Hiervoor waren collega's uit het vak en vrienden uitgenodigd. Odwin Ralling en Bernice Crijns kwamen al vroeg in de middag om ook het werk op de steiger te bekijken. In het museum lichtte ik de uitvoering van het werk nog eens toe, ook de vervanging van Dunselman's aanvulling in het opgestelde vak door een verbeterde reconstructie. Wij stellen het zeer op prijs de schilderijen en het restauratiewerk op deze manier aan het publiek te hebben kunnen tonen.

Op 9 september werd Jef Broersen weer bijgepraat voor zijn verslag in de Kroniek van de Vrienden.

Tijdens de Open Monumentendag op 12 september hebben Leonieke, Edwin en ik het publiek op de steiger uitleg gegeven.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft de reparaties in de vakken 6 en 8, op het plaatsen van de proppen na, voltooid.

Restauratie van het transeptgewelf

Trees en Leonieke hebben de schildering in vak A bijgewerkt en het ontbrekende aangevuld. Hetzelfde doet Leonieke nu in vak B. Omdat Ramses zich op eigen opdrachten moet concentreren, heeft Edwin het inpassen van herplaatste delen inclusief de daardoor afgedwongen aanpassingen op zich genomen. Het betreft de uit vak N7 naar A verhuisde een-na-bovenste plank, de daardoor als bovenste plank van vak N7 te herkennen vondeling en enkele alsnog in vak N2 terug te plaatsen korte planken. In vak G moet nog wat worden aangepast ten gevolge van een eerder al herplaatst oud stuk.

Het beweeglijk maken van de onderste planken moet nog worden gepreciseerd en uitgevoerd.

Documentatie

De gerestaureerde maar nog niet herplaatste delen uit de koorsluiting, de vakken 5, 3, 1, 2 en 4, zullen door Joop Elsinga opnieuw worden gefotografeerd. Hiertoe zijn speciale lampen aangeschaft.

De gewelfschotels

Het rapport is nu vergezeld van een begroting en zal zo worden ingediend.

Het koorhek

De voor een rapport vereiste opmeting is vrijwel klaar. Uitgangspunten voor een restauratieplan zijn het handhaven van de huidige vorm, inclusief de 17^e-eeuwse ijzerconstructie die met de pinakels van de herplaatste kamversiering is vastgezet, en het weer functioneel maken van deze constructie.

De schadelijke gasverwarming

Op 16 september werd deelgenomen aan een bespreking naar aanleiding van de recentelijk vastgestelde aantasting van de pijpen in het bovenwerk van het grote orgel. Beide organisten waren uiteraard present, verder Rudi van Straten van de RCE, Frits van Elshout en Erik Winkel van Flentrop. Op 18 september werd de definitieve versie van het rapport over de gasverwarming gepresenteerd en door de opstellers nader verklaard. Zij kenden inmiddels de alarmerende berichten over het orgel maar hadden bij het meten en verwerken van de resultaten nooit gedacht aan de schade die de verbrandingsgassen zouden kunnen veroorzaken en hadden daarom het CO₂ gehalte slechts op één punt, vlak bij een gastraler, gemeten.

WHW, Amsterdam 14 oktober 2009

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 37e verslag.
De werkzaamheden in de periode 16 oktober – 16 december 2009.**

Bezoek en overleg

De bestuurleden van de Stichting Behoud en hun partners, burgemeester Bruinooge en zijn vrouw en wethouder van Alsemgeest bezochten ons op de steiger op 6 november. Zij vernamen en zagen wat de stand van zaken was en kregen ook het al aan Bram Berkenpas bekende rapport over de gewelfschotels en de tekeningen van het koorhek te zien. Zo werd er ondermeer van gedachten gewisseld over de financiering van de restauratie van die gewelfschotels, het koorhek en de koorbanken. Op 11 november was Edwin aanwezig bij een bespreking met leden van het bestuur van de Stichting Behoud als vervolg op het overleg van 26 augustus waaraan wij konden deelnemen. Op 16 november sprak hij met gemeentesecretaris Cox en Kees de Boer over het boek dat bij de oplevering van het werk in 2011 klaar zou moeten zijn.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft alle planken uit de vakken 6 en 8 gerepareerd en is deze maand begonnen met de verwijdering van de dikke vernislaag. IJs en weder dienende zal dus nog dit jaar met het retoucheren van de Hemel begonnen kunnen worden.

Restauratie van het transeptgewelf

Het bovenste deel van vak N7 is opnieuw op de bok gezet om de aanvulling op nieuw hout aan te passen aan de pas laat in dit vak thuisgebrachte oude plank. Het middendeel van vak B, met het incomplete attriboot van de oude schutterij, is ernaast opgesteld zodat Leonieke en Trees tegelijk aan beide gewelfdelen konden werken.

De gewelfschotels

Tijdens de al genoemde bijeenkomst op de steiger was voorzitter Parigger over de nu gedemonteerde vijf schotels zeer gedecideerd: Die moeten zonder meer voor de oplevering van het gewelf gerestaureerd worden.

Het koorhek

Omdat het maaswerk op de stijlen in het noordelijke en het middelste vak volgens hetzelfde patroon zijn uitgevoerd maar met verschillend gedimensioneerd profiel, heb ik van beide vakken een deel op ware grootte vastgelegd.

WHW, 16 december 2009

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 38^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 16 december 2009 – 3 februari 2010.**

Bezoek en overleg

Op 25 januari gingen bestuursleden van de Stichting Behoud, de Stichting Beheer, de Vrienden van de Laurenskerk, Luuk en Bram, Edwin en ik naar Enkhuizen om met eigen ogen te zien hoe daar sinds kort de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk kunnen worden verlicht. Na ontvangst door de vertegenwoordigers van de kerk kregen wij uitleg van Joachim van Houweninge die de verlichting heeft ontworpen en aangebracht. Vervolgens gaf hij toelichting op het voorstel dat hij op verzoek van Edwin voor de Laurenskerk heeft gemaakt. Daarna demonstreerde hij hoe sterkte en kleur van de verlichting zijn te manipuleren en hoe geleidelijk van een aanvullend daglicht naar een warmere bijverlichting voor de avond kan worden overgegaan.

De kennismaking leidde tot de afspraak dat Van Houweninge een proefopstelling zal gereedmaken die beoordeeld kan worden als wij na de herplaatsing van de gewelfvakken in de koorsluiting een deel van de steigervloer hebben geopend om ons werk van beneden af te bekijken. Het plan gaat uit van eenzelfde techniek als toegepast in Enkhuizen met als variant een nog nader uit te werken versie met LEDs, voluit; light emitting diodes.

Restauratie van het koorgewelf

Als laatste van de negen gewelfvakken heeft Edwin vak 8 bevrijd van de geelbruine lijnoliecolophoniumverniss. De winter verhinderde dat aan het op de bok geplaatste vak 6 gewerkt kon worden zodat het retoucheren is uitgesteld tot de uitvoering voor publiek tijdens de expositie van beide hemelvakken in de foyer van het nabijgelegen Stedelijk Museum. Wel zijn voor de te herziene invullingen boven en onder in vak 8 ontwerpschetsen gemaakt. Het betreft Jansen's vreemde aanvulling van de baldakijn boven de figuur van de tronende God en het na terugkeer in Alkmaar niet meer aansluitende deel van het fonteinbekken onderin. Dat de op nieuwe planken gecompleteerde figuur van Christus op de regenboog een ontwerp is dat kan worden bijgewerkt, blijkt uit het nu heroverwogen gebaar van zijn rechterhand. Dit zal worden veranderd.

Jan Poland heeft de kou getrotseerd en de langste korbeelschenkel in vak 8 vervangen. Dit oorspronkelijke onderdeel was bovenin op een kwast gebroken en daarom met vuren latten gespalkt. Het was verder verzwakt door een bout en moergat voor een ijzeren moeranker en was bovendien niet regelmatig gebogen gezaagd maar met voor het beschot in dit smalle vak zeer ongunstige knikken. Het is nu boven het gewelf op het roosterhout gelegd. Een kleine schenkel met afschuining langs de spintkant is eveneens vervangen en naar de kapruimte overgebracht. Beide onderdelen en hun kalfjes en plaatsingsmerken zijn op de documentatietekening vastgelegd.

Na de reparaties heeft Jan Poland het vak voorzien van een tussenbeschot, gebruikmakend van eiken oorlogsbeschot uit het transept.

Restauratie van het transeptgewelf

De kou maakte verder werken aan het op de bok staande beschot uit vak B onmogelijk en daarom heeft Trees haar overkomst uit Italië nuttig gemaakt door in de verwarmde zagerij

kepelstralen van de gewelfschotels te ontdoen van de stugge verfkoek van de vorige restauraties.

Fotodocumentatie

Edwin heeft voor- en achterzijde van alle planken uit het transept met strijklicht gefotografeerd en de voorzijde nog eens met ultraviolet licht. Hij is nu bezig hetzelfde te doen met het materiaal uit de koorsluiting.

Het koorhek

Na onderzoek en opmeting van het hek is duidelijk geworden hoe de labiliteit daarin is ontstaan en hoe deze kan worden opgeheven zonder de deels verzwakte onderdelen te hoeven vervangen. Alleen zal het aangetaste vurenhout waarop het hek in de 17^e eeuw is herplaatst geheel of gedeeltelijk moeten worden vernieuwd nadat de bij alle verbouwingen en restauraties bedekt gelaten rommelige ondergrond gestabiliseerd is. Het restauratieplan zal met enkele eenvoudige tekeningen worden verduidelijkt.

WHW, 3 februari 2010

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 39^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 4 februari – 14 april 2010.**

Bezoek en overleg

De winter maakte het werken aan het gewelfbeschot al in december onmogelijk en dat zou zo blijven tot midden maart. De met het Stedelijk Museum van Alkmaar afgesproken derde en laatste expositie van een onderdeel uit het Laatste Oordeel moest daarom worden veranderd. De twee hemelvakken kwamen met al hun nog niet ingekleurde reparaties naar het museum om daar als publieke attractie door Harriët en mij in de hal voor de lift te worden geretoucheerd. Edwin monteerde delen van beide vakken weer op de tegen de liftkoker bevestigde stijlen en op de rachels die voor de blinde muur opzij waren geplaatst. Er kwamen schoolklassen, groepen gratis-reizigers en andere bezoekers langs die merendeels over de restauratie nog niets hadden gehoord en vaak nog nooit in de Laurenskerk waren geweest. Veel moest dus zo eenvoudig mogelijk worden verteld. Natuurlijk passeerden er ook bekenden die benieuwd waren hoe het werk vorderde temidden van de schare toeschouwers. Bram verscheen als eerste, gevolgd door Jef Broersen die aantekeningen maakte voor zijn Kroniek van de Vrienden. Theo Klop, onvermoeid rondleider in de kerk, nam een kleinzoon mee en ook Lien Nubé kwam poolshoogte nemen. Op 26 februari werden wij verrast door Luuk Veneman met vrouw en kinderen. Op dezelfde dag leidde Joop Elsinga zijn vrouw en kleinkinderen naar ons Hemels werk. 26 maart, de laatste dag in het museum, kwam Carly Misset nog langs.

Jacob Corneliszoon van Oostsanen

De twee Hemelvakken van het Laatste Oordeel waren ook een bijzondere attractie voor de deelnemers aan het op 15 maart door het museum met het Amsterdams Historisch Museum georganiseerde symposium *Jacob Corneliszoon van Oostsanen*. Dit symposium was de opmaat naar de in 2013 door beide musea geheel aan onze schilder te wijden dubbeltentoonstelling.

De dag werd geopend door directrice Lidewij Koekkoek en ingeleid door dagvoorzitter Norbert Middelkoop (Amsterdam). Het programma omvatte het volgende:

Daantje Meuwissen (RU Utrecht); *'A painter in black and white'. Leven en werk van Jacob Cornelisz van Oostsanen*.

Jeroen Giltay (conservator Boymans Van Beuningen); *Jacob Cornelisz van Oostsanen en de Vroege Hollanders*.

Jane Carroll (Dartmouth Museum, New Hampshire, USA); *'uytnemende Schilder': the Scholarly Assessment of Jacob Cornelisz van Oostsanen*.

Discussie naar aanleiding van deze voordrachten en ingelast:

Mijn *Toelichting op de gewelfschildering, de daarin herkende hand van Jacob Corneliszoon en de door de restauratiegeschiedenis bepaalde opgaven voor de huidige restauratie*.

Ilja Veldman (VU Amsterdam); *Jacob Cornelisz, Lucas van Leyden en getijdenboeken als bron voor hun grafiek*.

Ilona van Tuinen (Stichting Jacob Corneliszoon, Oostzaan); *Het Berlijnse schetsboek in relatie tot het Amsterdamse atelier van Jacob Corneliszoon van Oostsanen*.

Aansluitend aan een tweede discussieronde was er gelegenheid de opgestelde schildering van nabij te bekijken en de steigers en schilderingen in de kerk zelf te bezoeken. Ter

plaatse werd uitleg gegeven door Edwin, Harriët en mij terwijl Ramses eveneens present was om de weg te wijzen.

Men was overtuigd: Het Laatste Oordeel moet als werk van Jacob Corneliszoon worden beschouwd. Alles werd uiteraard ook meebeleefd door Egbert en Barbara van Wijk die nog naglunderden van het drie dagen eerder in de kerk van Oostzaan stijlvol gevierde 10 jarig bestaan van de door hen opgerichte Stichting.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin had een groot deel van het al gerestaureerde Laatste Oordeel weer voorlopig in de kap gemonteerd. De deelnemers aan het symposium konden daardoor ook van deze delen en de compositie van het geheel een indruk krijgen of, zoals bijvoorbeeld Martin Bijl, het verschil met de vroegere toestand vaststellen.

De twee naar het museum overgebrachte vakken werden aanvankelijk gedomineerd door de honderden wit gevulde spijkergaten en kieren en de blank eiken nieuwe messingen en aanvullingen opzij. Deze reparaties moesten in passende kleur worden bijgewerkt. Bewerkelijker was het retoucheren van de plekken waar de verflaag tot op het hout was weggesleten, een operatie waarmee de verstoorde plasticiteit van figuren in de voorstelling kon worden hersteld. Vrijwel niets is meer te verhelpen aan de sluier van groen die ook na de vernisafname in de schildering is achtergebleven en die het incarnaat heeft vergrauwd en de albe van de tussen de uitverkorenen opgestelde engelen groenig heeft gemaakt. De witte wolkjes in vak 6 dragen nog steeds een groene overschildering. Al dit groen moet daarom worden toegeschreven aan Aelbert Jansz, die de schildering in december 1659 heeft bijgewerkt en de voorstelling in het naastgelegen vak 4 eveneens plaatselijk met groen heeft overschilderd. Niet Dunselman maar Aelbert Jans heeft de figuren in het hemelvak dus al met een groen sopje terpentijn te grazen genomen. Het retoucheren van vak 8 kan pas worden voltooid als de daarin bij vroegere ingrepen taps geschaafde planken hun oorspronkelijke maten hebben herkrege. De door die tapsheid ontstane knikken in de zuil onder de gothische fontijn zullen dan verdwijnen waarna ook het bekken daaronder en de figuren achter het bekken kunnen worden bijgewerkt.

Restauratie van het transeptgewelf

Vak A is in de kap gepast en bevestigd. Het werk aan vak B kon door de kou niet worden voltooid zodat dit vak nog niet op zijn plaats is teruggekeerd. Vak C, met de monstrans, is in de kap gepast waarbij bleek dat nog enige maatcorrecties in de benedenhelft nodig zijn voordat het vak met onverstoorde schildering zijn plaats kan innemen.

De consistorie

Op verzoek van Bram heb ik een advies opgesteld voor de behandeling van het gewelf in de consistorie. Daartoe is ook de toestand vanuit de kapruimte bekeken. Het rapport is in februari opgesteld en kan desgewenst worden aangevuld met een begroting van het aanbevolen herstel. Belangrijkste verbetering in het rigoureuus behandelde gewelf is het opnieuw wegwerken van de enorme roestplekken rondom de spijkers. Dit kan alleen als

ook de oorzaak van deze vervuiling wordt weggenomen en die schuilt in de kapruimte, waar de bovenkant van het beschot is afgedekt met stroken asfaltpapier tussen de schenkels. Bij gebruik van deze ruimte in het stookseizoen condenseert waterdamp uit de lucht tegen het ondoordringbare koude materiaal waarna dit water de roestdeeltjes in het hout verspreidt. Een tussenbeschot zou hier verbetering kunnen brengen.

WHW, 20 april 2010

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 40e verslag.
De werkzaamheden in de periode 15 april – 16 juni 2010.**

Bezoek

In gezelschap van Bram, kwam André Winder op 12 mei de steiger op om te zien hoe het werk sinds zijn overgang naar de Amsterdamse Monumentenzorg was voortgezet. Hij zei verrast te zijn door de in het oog springende vorderingen.

Zaterdag 5 juni was de Donateursdag van de Stichting Bouwhistorie Nederland. In het drukke programma voor die dag was een bezoek aan de gewelfrestauratie opgenomen. Dit hield in dat de deelnemers werden verdeeld in vier groepen die elk gedurende drie kwartier wat van mij te horen kregen over het gewelf en het daaraan verrichte werk. Tussen de deelnemers bevonden zich vele bekenden en twee oudgedienden van Monumentenzorg, Ir.G.Berends en de documentair tekenaar J.Jehee. Ondanks assistentie van Bram en Harriët bij het naar beneden en naar buiten dirigeren van de laatste bezoekers wist een dame zich te verschuilen en op te laten sluiten zodat het weer ingeschakelde alarm zijn alertheid met oorverdovend signaal kon tonen.

Vrijdag 11 juni werden nog eens drie groepen belangstellenden langs de schilderingen geleid met uitleg over de lotgevallen van het gewelf en de bedoeling en de uitvoering van de restauratie.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin is nog bezig met het passen van de planken op de juiste positie en het uitvoeren van de daarbij nodig blijkende maatcorrecties in het aan de planken toegevoegde hout. Van de onder de oostelijke ribben doorstekende blokkeels heeft Gerhard Jansen het holle front voorzien van een felgekleurde decoratie. Al enige tijd geleden was besloten deze opdringerige vrijpostigheden te verwijderen omdat zij de schildering van het Laatste Oordeel storen. De onder deze blokkeels aanwezige evangelisten-symbolen kunnen ter wille van hun beveiliging tevoren worden gedemonteerd na het uitnemen van het borgblokje waarmee de pen op deze beelden is opgesloten. Edwin heeft dit inmiddels bij de Lucas-stier gedaan.

Restauratie van het transeptgewelf

Waar de krijtgrond op de in de jaren veertig vernieuwde delen van de ribspanten nog ontbrak is deze vanaf een rolsteiger aangebracht. Om dit op de rib tussen viering en noordtransept te kunnen uitvoeren en tevoren de laatste resten van het indianenmanchet van deze ribben te kunnen verwijderen, werden twee wielen van de rolsteiger op de onderliggende trek balk geplaatst. Leonieke en Trees hebben vervolgens de nog ontbrekende kepers uitgezet en geschilderd met ter plaatse op kleur gebrachte siliconenhars-emulsieverf. Dit werk was op 7 mei klaar.

Daarna is begonnen met het uitvoeren van correcties in de aanvullingen en de retouches in het oude werk. In vak G betekende dat het opschuiven van de twee tegen de nok geplaatste kammen met hun lofwerk overeenkomstig de positie van de kam ertegenover in vak N 7. De kam in vak N 7 was herzien na het invoegen van de oorspronkelijke een na bovenste plank die onder een verkeerd nummer in vak A verscholen was geweest. Aan de onderkant van vak G werd de op een nieuwe plank aangebrachte kruisband iets hoger op de plank opnieuw geschabloneerd. Verder werd er gewerkt aan de completering van

de hoekpartij rechts beneden in hetzelfde vak. Een smalle opvulplank in vak N 7, boven de hoekpartij beneden, heeft Edwin verplaatst naar een positie vlak onder de hoekpartij rechts boven. Alle tussen deze posities aanwezige planken moesten dus gelijktijdig naar beneden worden verschoven. De zweetdoek kwam daarmee op de juiste hoogte in het gewelf te hangen.

In vak C is de verbreding van een bovenin geplaatste aanvulling nodig om de onderkant van het oude beschot op de goede hoogte boven de muurplaat te krijgen.

Het lofwerk in de gereconstrueerde benedenhoeken van vak 5 is van vorm verbeterd. In de figuur van Maria met de zeven zwaarden heb ik de contour rechts gecorrigeerd, enkele hinderlijke toonverschillen in de zwaarden en de kleding ongedaan gemaakt en donkere vlekken rondom de figuur getemperd.

Enige plekken waar de donkere verkleuring in de winter is teruggekeerd zullen nog eens met fixatief worden bestreken en aanvullend worden geretoucheerd.

Da capo: De steiger en een boek

In verslag 35 is vermeld dat Edwin en ik waren uitgenodigd voor de vergadering van het bestuur van de Stichting Behoud die op 26 augustus 2009 plaatsvond op het stadhuis. Wij hebben die gelegenheid benut om aandacht te vragen voor twee onderwerpen: De omgang met en de verantwoordelijkheid voor de steiger na de oplevering van ons werk op 30 juni 2011 en de wenselijkheid van een bij die oplevering klaarliggende publicatie over de schilderijen en de voltooide restauratie.

Het gaat nu vooral om die steiger en hoe die zou kunnen worden benut als daarmee tenminste rekening wordt gehouden in de plannen voor het gebruik van het gebouw in 2011. Als daar geen samenhangend plan voor wordt vastgesteld dan blijft er slechts een groot probleem:

Wat gebeurt er met maar ook òp de steiger na de oplevering en wie ziet daar namens wie of wat op toe?

WHW, 16 juni 2010, voor de vergadering daags erna

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 41^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 17 juni – 19 augustus 2010.**

Bezoek

Vanaf het moment dat Edwin begon met het passen en terugplaatsen van het beschot in de koorsluiting en de steiger daar in beslag was genomen door de twee rolsteigers, vele trappen en kisten met delen van het gewelf, hebben wij bezoek afgeweerd. Maar toen Harriët en ik inmiddels bezig waren met het herzien van de retouches in de Hel en in de kerk Herman von der Dunk en zijn vrouw tegenkwamen, hebben wij deze kennissen van vroeger natuurlijk meteen uitgenodigd om het gewelf te komen bekijken. Zij waren blij verrast door de kwaliteit en de omvang van het werk zij en hoorden ook de bijzonderheden over het materiaalgebruik tijdens de in het begin van de Duitse bezetting hervatte restauratie geamuseerd aan.

Restauratie van het koorgewelf

Nadat een groot deel van het beschot voor het symposium in maart voorlopig in de kap was geplaatst, is Edwin in juni begonnen de kierende planken in hun definitieve positie te manoeuvreren. Op 29 juni is vervolgens een begin gemaakt met het verbeteren van de invullingen in de vakken met de Hel. De rechterarm van het vechtende monster links is ingekort en alle direct op de aanvullingen van Dunselman aangebrachte retouches zijn vanwege hun glans weer verwijderd, waarna de meeste tot op het hout zijn kaal geschuurd en voorzien van een nieuwe krijtgrond waarop de voorstelling door Harriët en mij weer in liggende arcering wordt her-steld.

Nu vak 5 op de juiste plaats is gekomen, kan ook de kabel, waarmee vijf stakkers naar de Hel worden teruggesleurd, in vak 7 worden gecorrigeerd. Pas nu werd ons ineens duidelijk hoe de lichte vorm onder het kruis van het bij het messenrad staande monster gezien moet worden. Het is zijn linkervoet met naar achteren gebogen tenen. Het monster is niet bezig op de muur te stappen maar zit daar al, rustend op rechtervoet en linker onderbeen.

Edwin is nu druk met het op de punt staande vak 8 aan de overzijde. Daarvan was de bovenkant al in het museum bijgewerkt maar de benedenhelft met de sinds 1941 geknikte fontein nog niet omdat dat alleen in samenhang met de voorstelling ernaast, dus op de steiger, kan worden uitgevoerd.

Restauratie van het transeptgewelf

De vakken E en F aan westzijde zijn door Edwin pasklaar gemaakt en gemonteerd na verbetering van de positie van de montagestroken. Daarmee was het hele gewelf voor het eerst weer geheel gevuld. Aan westzijde zijn nog enkele aanpassingen in de hoogtemaat nodig op de on-gelijkheid onderaan te verminderen tussen de in de groef geplaatste vakken C, E en F en het grotere op stroken tegen het tussenbeschot, dus iets meer naar binnen gemonteerde vak G. Leonieke is begonnen met het aanbrengen van extra fixatief op enige aan oostzijde weer na-gedonkerde plekken die vervolgens opnieuw worden geretoucheerd. Trees heeft op verschillende plaatsen kleuraccenten aangebracht in het lofwerk binnen de door ons toegevoegde planken. Het resultaat wordt van verschillende punten bekeken, ook vanuit het zuidertransept en de zuidbeuk van het schip.

Het koorhek

Het rapport over het koorhek (zie verslag 34) is in juni eindelijk voltooid en enige exemplaren zijn Bram op 25 juni ter hand gesteld.

Ritornel: De steiger

In het vorige verslag al in herinnering geroepen, maar hierbij weer herhaald omdat het inmiddels bijna een jaar geleden is dat wij er in een vergadering ten stadhuiŕe de aandacht op hebben gevestigd:

Wat gebeurt er met de steiger na oplevering van ons werk eind juni 2011? Als er dan geen plan is en de steiger voor onbepaalde tijd blijft staan, zullen de onderste delen van de trappenhuizen onbegaanbaar gemaakt moeten worden ter beveiliging van het gewelf en de kappen van koor, transept en lichtbeuk van het schip.

WHW, 19 augustus 2010, voor de vergadering op de 20^e.

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 42^e verslag.
De periode 20 augustus – 14 oktober 2010.**

Luuk Veneman

Op 8 september overleed Luuk Veneman. Dat was niet onverwacht maar de verslagenheid was groot. Met vrouw en kinderen stond hij op 26 februari ineens in het museum naar ons werk aan het vak met de Hemel te kijken, monter alsof de ziekte hem onberoerd liet. Als Hoofd van de afdeling Monumentenzorg was hij attent, openhartig en in de discussie sportief.

Bezoek

Geattendeerd op die mogelijkheid door Lien Nubé, hebben de fractievoorzitter van de SP, Emile Roemer en zijn vrouw op 20 augustus kennis gemaakt met ons werk. Zij bleken zeer geïnteresseerd. Jef Broersen was op 26 augustus op de steiger om de wetenswaardigheden van de laatste tijd voor de kroniek van de vrienden op te tekenen. Zaterdag 11 september was Open Monumentendag. Centraal thema; de 19^e eeuw. Om de gidsen passend uit te dossen en het publiek in de juiste stemming te brengen, waren alle plaatselijke verkleedkisten geopend. Henk Krabbendam stond met een hoge hoed op achter een kraam en Joop Elsinga liep als fotograaf rond in een geruit pak en dito pet. De vier groepjes bezoekers van de restauratie moesten genoeg nemen met Harriët en mij in dagelijkse plunje.

Odwin Ralling was 24 september voor het laatst aanwezig in zijn tijdelijke functie bij de Rijksdienst. Hoe zijn taak wordt overgenomen wist hij noch Bernice precies. Die middag kwamen Egbert en Barbara van Wijk, oprichters en voortrekkers van de Stichting Jacob Corneliszoon van Oostsanen, met een gevolg van tien nog eens naar het werk op de steigers kijken en kregen op hun vragen eveneens antwoord van Harriët en mij. Het bestuur van de Stichting zal vandaag voor het laatst zijn jaarlijks bezoek aan het werk brengen.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft de vakken 8, 6 en 4 op hun oorspronkelijke posities in de kap bevestigd. In vak 8 moest daartoe een smalle plank worden toegevoegd in het midden van de achzijdige kolom van de fontein en moest de tapsheid in de plank ter plaatse van de overgang naar de getordeerde zuil worden weggenomen. Omdat dit op de punt staande vak in zijn geheel omhoog ging ten opzichte van de vroegere positie, kregen alle planken een aanvulling aan de rechterkant. In vak 6, dat iets moest zakken, werden de planken aan beide zijden met kleine strookjes verlengd. Vak 4 ging 15 cm naar beneden ten opzichte van de oudere situatie. De te hoge positie was een gevolg van het snoeiwerk in het Rijksmuseum dat bij terugkeer in Alkmaar niet door aanvulling werd gecorrigeerd. Na plaatsing op de oorspronkelijke positie heeft Edwin de gapingen links en rechts opgemeten en de planken weer uitgenomen om ze in de werkplaats op de juiste maat te brengen met aangelaste stukken. Boven de engel met de spijkers werd een complete plank ingevoegd. Met een tussenstop op het lichtatelier voor het bijschilderen van het toegevoegde hout, keerde het vak definitief in de kap terug.

In vak 5 heeft de kabel, waarmee vijf verdoemden naar de Hel worden teruggesleurd, zijn oorspronkelijke beloop gekregen. Tussen de hand van de gestrekte arm en de schouder van

het hellemonster hangt de kabel weer ontspannen in een boog naar beneden. Dunselman had deze boog vermaakt tot de onderste van een rij meloenschilvormige rugvinnen van eigen vinding. Tijdens het bijwerken van het landschap aan weerskanten van de rib tussen de vakken 3 en 5 ontdekten Harriët en ik dat hier een ravijn het grafveld scheidt van het rotsige plateau waarop die verdoemden zich vergeefs staan te verzetten. Dit ravijn is een markant onderdeel van het decor waarbinnen het tafereel zich ontrolt.

In de vernieuwde invulling in vak 1 is veel veranderd. De richting van het zwaard is iets gecorrigeerd zodat het mooier aansluit op het uiteinde in vak 3. Het incarnaat en de aureool zijn wat donkerder gemaakt en de linkerkant van het gelaat van Christus is iets versmald. Zoals aangekondigd in verslag 37, is het gebaar van de rechterhand herzien. De zegenende hand met twee opgestoken vingers is vervangen door de geopende hand met wond. Doorslaggevend was hierbij Jacob Corneliszoon's weergave van Christus op de regenboog in de Kleine Passie van 1520-1521. Een tweede overweging was de volgende: De arm op de verkrumelde aanvulling van Dunselman was een overschildering van een oudere versie waarvan de hand lager op de plank was geplaatst. De overschildering zal zijn uitgevoerd omdat Dunselman ook de rechterschouder onbedekt wilde laten zodat de gehele arm boven de plank met de mantel moest worden weergegeven. Zowel in de versie van Dunselman als de oudere was de hand geopend. Getuige de spijkergaten bevonden deze twee vurenhouten planken zich al in de kap voordat het gewelf naar Amsterdam verhuisde. De oudere versie was hoogstwaarschijnlijk van Aelbert Jans en die moet dan de in slechte staat verkerende oorspronkelijke versie hebben gezien en nagebootst. De aureool kon weer symmetrisch worden gemaakt door deze aan linkerkant achter een wolk te laten verdwijnen, een wolk die in vak 2 ernaast duidelijk tegen de lucht afsteekt. Nota bene: Ook voor de aureool om God de Vader schuiven wolken langs.

Restauratie van het transeptgewelf

Trees heeft ook in de vakken X, A en B groen en rood in het lofwerk op de nieuwe planken aangebracht. De gekleurde bloemen harmoniëren goed met het grauw overgeleverde oude werk en zijn van benedenaf als kleurnuance te herkennen. Leonieke heeft allerlei punten bijgewerkt, onder andere de schaduwen van de voetbogen in de vakken A en B.

Bij het zoeken naar de hulpmiddelen die gebruikt moeten zijn bij het opzetten van de kamversiering is eerst gespeurd naar verschoven aansluitingen en sporen van bruggen in schablonen als daarmee de kam in wit zou zijn opgezet. Toen die niet werden aangetroffen is met strijklicht gekeken naar mogelijke kraslijnen die zo te zien moeten zijn als de omtreklijnen langs mallen in het gewelf waren getrokken. Behalve de kraslijn voor de band langs de ribben is ergeen van de genoemde sporen aangetroffen. Er blijft dan maar één mogelijkheid over: Doorstuiven van geperforeerde modellen. Deze in Italië ontstane techniek was al in de 15e eeuw in Duitsland in gebruik, dus zal ook in Alkmaar bekend zijn geweest. Bij het in dekkend wit natrekken van de kamversiering en invullen van de bloemen verdween die doorgestoven opzet. De plaats van de hoekbloemen werd op het oog bepaald. De bijhorende hoektracering werd uit de hand neergezet. Hun afmetingen zijn ongelijk.

Verlichting

Joachim van Houweninge heeft in opdracht van ons de door hem voor het gewelf ontwikkelde LED-verlichting als proef geplaatst in het transept. De verlichting is in sterkte en kleur traploos te veranderen. Eerder heeft hij de apparatuur ook even in de koorsluiting gedemonstreerd. Het lijkt veelbelovend.

WHW, 14 oktober, voor de vergadering op 15 oktober 2010

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk in Alkmaar. 43^e verslag.
De periode 14 oktober – 16 december 2010.**

Bezoek

Op 14 oktober kwamen de bestuursleden van de Stichting Behoud, Hans Maarten Parigger en Inico Geels samen met Piet Verhoeven en hun echtgenotes op bezoek. Zij konden het effect en de mogelijkheden van de door Joachim van Houweninge gedemonstreerde LED-verlichting bewonderen. Piet maakte van de gelegenheid gebruik om reclame te maken voor een zaklantaarntje van ALDI.

Tijdens de op 4 november in de kerk georganiseerde “Beursvloer” kwamen de burgemeesters van Alkmaar en Heerhugowaard, de heren Bruinooge en ter Heegde, en Harry v.d. Kuyt en Inico Geels namens de Vrienden van de Laurenskerk poolshoogte nemen op de steigers. Jef Broersen deed dat op de 22^e voor zijn vervolgverhaal in de Kroniek van de Vrienden.

Met degenen die betrokken zijn bij de voorbereiding van de grote overzichtstentoonstelling van het werk van Jacob Corneliszoon gingen Edwin, Harriët en ik op 10 december naar de kerk in Warmenhuizen om de gewelfschilderingen te bekijken. De namens het museum Boijmans aanwezige Jeroen Giltay ging daarna met ons mee de steiger op om de verse indrukken van Warmenhuizen aan het Alkmaarse werk te toetsen.

Restauratie van het koorgewelf

In de posities van de planken heeft Edwin nog enkele onvolkomenheden verholpen. Inmiddels is hij bezig met de kleinste stukken bovenin pasklaar te maken en op hun plaats te bevestigen.

De voorstelling wordt aangevuld op de door Edwin aan plankeinden toegevoegde stukjes. Harriët heeft de ruimtelijkheid in vak 6 geleidelijk doen terugkeren door rommelig overgeleverde partijen in de lucht gepast bij te werken en de nog resterende bruine overschilderingen in de boven de mensenzielen zwevende engel te verwijderen. Deze figuur is daardoor zijn egale platheid kwijt en zijn blik is weer op die zielen gericht. De lichthogingen in de drie pissende jochies op de fontein zijn weer effectief door de herstellende retouches in de lucht eromheen. Van de gotische fontein in vak 8 heb ik de voet en de waterbak gereconstrueerd en in arcering gecompleteerd. Eén foute lijn van Aelbert Jans had het hem in 1659 en later Dunselman onmogelijk gemaakt deze partij logisch te herstellen. Het herstel van de voet van de fontein draagt eveneens bij aan het herstel van de ruimtelijkheid in de voorstelling in vak 6 die door de 17e-eeuwse grauwsliuier over dit vak zo sterk was aangetast.

Restauratie van het transeptgewelf

Omdat de kou het schilderen belette, is Trees op 29 november begonnen met het uitmeten en doorstuiven van de opzet voor de schildering in het loze vak D. De indeling van de kamversiering, de stand van het lofwerk, de hulpmiddelen voor het opzetten van de versiering en de stapsgewijze uitvoering van het schilderen had zij tevoren uitgebreid met mij besproken. De volgende week waren de omstandigheden door het inschakelen van de verwarming en aanvullende verwarming op de steiger verbeterd en konden Leonieke en Trees na het voltooien van de doorgestoven opzet met schilderen beginnen.

Na het doorstuiven en voortekenen wordt de decoratie in wit opgezet. Vervolgens worden

er witte accenten geplaatst en de kleuren in het lofwerk aangebracht. Daarna worden de vormen in zwarte lijnen verduidelijkt en met slagschaduw voltooid. De monstrans die het hart van het vak zal sieren, is naar het voorbeeld in vak C op een proefpaneel geschilderd om alle aarzeling te overwinnen.

Verlichting

Op 6 december zijn de nog ontbrekende LED-monturen met nieuwe bedieningsapparatuur naar boven gebracht.

Lekkende dakkapel

Bezoekers hebben het op de steiger al vaak te horen gekregen: In een op een houten gewelf geschilderd Laatste Oordeel is de Christusfiguur altijd de pineut door een boven hem in de kap aanwezig lekkend dakkapelletje. Zijn oorspronkelijke gezicht en borstpartij zijn met het hout ter plaatse verdwenen en al dan niet weer aangebracht op nieuw hout. Het dakkapelletje in de Laurenskerk lijkt gemaakt om deze traditie vooral niet te verstoren. Het deurtje draait naar binnen open. Bij harde oostenwind wordt regen onder het deurtje door over het minieme dorpeltje naar binnen geblazen. Bij harde wind vanuit het noorden of het zuiden komt de regen binnen via de ruime spleten tussen kap en zijwand. Het water komt terecht op het houten looppad vanwaar het naar beneden druppelt. Ons tussenbeschot is al door leksporen getekend.

Het contract met de opdrachtgever

Na lange aarzeling van onze kant is een herhaaldelijk herschreven opdracht voor het werk met de aan ons te stellen eisen getekend. Er zal op worden gedronken.

WHW, 16 december 2010, voor het overleg op de 17^e

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk. 44^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 17 december 2010 – 10 februari 2011.**

Bezoek

Op 20 januari waren vanaf de bovenste steigervloer stemmen te horen in het houtatelier. Dat was vreemd want Edwin was er die dag niet. Ik ging naar beneden en trof daar drie personen aan die bezig waren de ruimte op te nemen. Toen mijn aanwezigheid werd opgemerkt kwam een van hen op mij af en stelde zich voor met de woorden: “Gert van Kleef, wij kennen elkaar al.” Hij was in gezelschap van een dame met fototoestel en een heer met een notitieblok. Hun onaangekondigde bezoek diende om uit te nodigen aannemers een offerte te kunnen laten opstellen voor de afbraak van de steiger. Van Kleef zou binnenkort met ons over deze afbraak overleg willen hebben. Wij zien wel wat er na 30 juni gebeurt.

Zoals hij daags tevoren aan Edwin had laten weten, verscheen Bram op 3 februari om de verlichting te laten bekijken door bestuurslid Kousbroek van de Stichting Behoud en een zwijgende verlichtingsdeskundige die van alle onderdelen van Van Houweninge’s LED-verlichting foto’s nam, na de daarop aanwezige serienummers en andere bijzonderheden te hebben genoteerd.

Op 4 februari kwam het al lang tevoren aangekondigde bezoek van Hans Maarten Parigger en meer dan twintig door hem uitgenodigde mede-VUT-studenten en Piet Verhoeven.

Voor splitsing in twee groepen, zoals was afgesproken, ontbrak de tijd, want er stonden nog andere attracties op hun programma. Daarom kwam iedereen tegelijk omhoog om van Edwin, Harriët en mij uitleg te krijgen. De steiger hield het, dus niet zomaar verkopen, dat nuttige ding.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft de vakken, waarbinnen planken bij de ribben kieren, uitgenomen en de planken met een passende strook verlengd. Na terugplaatsing zijn deze aanvullingen voorzien van een krijtgrond en in kleur afgewerkt. Hetzelfde gebeurt met de niet oorspronkelijke onderste planken. Waar nodig krijgen deze ook een krijtgrond als drager van de gekleurde afwerking.

Omdat er op de planken uit het zuidtransept, die in 1941 zijn gebruikt om de ruimte boven in vak 8 te vullen, geen duidelijke resten van het oorspronkelijke schilderwerk voor de dag zijn gekomen, zijn zij gegrondeerd en is de baldakijn boven God daarop weer aangevuld.

De planken die aan de andere kant van de nok vak 9 completeren bevatten wel heel duidelijke resten van het kruis dat verwees naar het Heilige Kruisaltaar in het zuidertransept. Deze resten zijn zeer verwarrend want zij bevinden zich precies boven de speelse duivel op de galg. Daarom is besloten deze planken door nieuwe te vervangen en de misbruikte restanten uit het transept als document te bewaren. Zij zouden met enkele andere grote planken uit het zuidtransept op hun oorspronkelijke positie gemonteerd kunnen worden of een plaats kunnen krijgen in een permanente expositie van de collectie bouwfragmenten in de kerk.

Harriët heeft het terrein op de voorgrond in de vakken 4 en 6 en het bekken van de rechter fontein bevrijd van nog storende resten overschildering en de schildering op versleten en gerepareerde plekken bijgewerkt. Hierdoor loopt de voorgrond beter door en heeft de voorstelling diepte herkreten.

Restauratie van het transeptgewelf

Nu het werk ver gevorderd is, blijken de afdrukken van de in de 18^e eeuw aangebrachte hulplatten op sommige plaatsen te dominant aanwezig. Leonieke en Trees zwakken die vuilstroken daarom nog wat verder af. Zij gaan nu verder met de schildering in vak D, bewaren de daarbinnen te plaatsen monstrans voor het laatst.

Van alle vier gewelfschotels heeft Edwin de stralen losgemaakt en de delen van hogels die op een klamp zijn bevestigd daarvan gedemonteerd. Het in het zicht gekomen vlak van de klamp bevat schilderwerk van het gewelf. Zo'n klamp is dus gemaakt van een stuk uit het oorspronkelijke gewelfbeschoot. Dergelijk hergebruik was mogelijk als delen van het gewelf werden vernieuwd. Dat is radicaal gebeurd in de jaren 1885-1886, maar ook in 1830 (vak X), 1721 (een deel van vak G) en midden de 17^e eeuw (benedenhelft vak A).

Het gaat er nu eerst om de verroeste schroeven en spijkers voor zover mogelijk te verwijderen en de vroeger met klampen geheelde breuken te verlijmen. Bestudering van de afwerking van de onderdelen met goud en verf zal veel kunnen leren over de lotgevallen van deze kwetsbare ornamenten.

Verlichting

De LED-verlichting is hiervoor al even genoemd. Na de voorlopige montage van de definitieve armaturen in het transept, heeft Van Houweninge als proef ook langs de loopbrug over het koor enkele armaturen op het strokengewelf aldaar gericht.

WHW, 9 februari 2011, voor het overleg op de 11^e.

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk. 45^e verslag.
De werkzaamheden in de periode 11 februari – 21 april 2011.**

Bezoek

Jef Broersen trotseerde de kou op 15 februari om gegevens te verzamelen voor zijn feuilleton over de restauratie in de Kroniek van de Vrienden. Dezelfde dag kwamen Carly Misset en Carolien Roozendaal naar boven om navraag te doen over de in de 18^e eeuw uitgevoerde herstellingen, dit met het oog op de door Carly in het archief na te lezen stukken uit die tijd.

Op 1 maart kwamen Bernice en Bram op bezoek om alsnog het op 11 februari in het water gevallen tweemaandelijks overleg met ons te voeren. Daarbij herhaalde Bernice haar verzoek om een schriftelijke weergave van de argumenten op grond waarvan enige onderdelen van het tijdens de restauratie Van der Kloot Meijburg geïntroduceerde schilderwerk zijn verwijderd. Met verwijzing naar wat daarover al op schrift staat, is het gevraagde door mij op 10 april jl. nog eens op papier gezet [notitie volgt hierna].

Op 10 maart werden de nieuwe vrijwilligers voor de exploitatie van het gebouw in twee groepen naar boven geleid om uitleg te krijgen over het gewelf en het daaraan verrichte werk.

Christi Klinkert verraste ons op 24 maart met haar drie gasten van het Getty Museum, Directeur Scott Schaefer, conservatrice Anne Woollet en restauratrice Yvonne Szafran.

Restauratie van het koorgewelf

Edwin heeft in de ribben van het straalgewelf de scheuren, de aangetaste onderkanten van de korbelen en de bij kwasten ontstane gaten met eikenhout gerepareerd. Het door Jansen met de verfkraabber opgehaalde oppervlak wordt vervolgens glad geschuurd. Daarbij verdwijnt meteen wat van het overgepigmenteerde rood in het holprofiel. De open kern in de onderzijde van de koningstijl is met een eiken stop gedicht.

De teruggevonden omtrekken van kepers op de ribben, eerder al met krijt aangegeven, zijn met een spijker in het hout gemarkeerd zodat zij door het bijwerken van de ribben niet onvindbaar worden.

In de positie van de planken zijn een tiental kleine horizontale correcties uitgevoerd om de schildering nog beter te laten doorlopen. Dit gebeurde terwijl Harriët en ik de lucht en het landschap in de voorstelling nakeken op ongelijkmatigheden, zoals de langs de messing-en- groefverbindingen ontstane toonverschillen. In de naaktfiguren hebben wij nog vele details van hinderlijke resten van bruingele retouches ontdaan en in de juiste toon en kleur bijgewerkt.

De grote gewelfschotel is uiteengenomen waarna de bruine verfkorst van stralen en lijst om de schotel is verwijderd. Na het consolideren van de twee helften van de sterk aangetaste schotel zijn deze door Edwin weer tot een geheel gemaakt. De door houtworm veroorzaakte gaten zijn met hout en houtplamuur gevuld nadat de gele vernis van het Christusportret was afgenomen. Na het opvullen van nog enige vlak onder het oppervlak aanwezige holtes rondom de meest aangetaste middenstrook, ben ik begonnen met het bijwerken van het gehavende schilderstuk.

Restauratie van het transeptgewelf

Trees heeft de decoratie in het vak D in maart voltooid. Zij heeft ook correcties

aangebracht in de kamlijst onder in het naastgelegen vak C. In de al in 2004 op het nieuwe hout boven de Mariafiguur in vak N2 aangebrachte aanvulling van het schilderwerk heeft zij de schaduwlijn binnen het lofwerk met de kruisende bladeren versterkt. Met Leonieke heeft zij ook in de andere vakken het rood en het groen in het nieuwe lofwerk aangebracht en waar nodig de accenten daarin versterkt. De twee al lang op inpassing wachtende planken onder in vak N3 zijn door Edwin na aanvulling van een missend einde op hun plaats gemonteerd. De twee pas laat thuisgebrachte planken van vak N7 heeft Edwin hersteld en zullen eerdaags hun plaats in het gewelf weer kunnen innemen. Omdat de oude planken samen 4 cm breder zijn moest van de smalle invulplank boven de Veronica-doek nog eens een strook van die maat worden afgezaagd. Hiertoe moesten eerst alle daaronder aanwezige planken waren uitgenomen. Genoemde vier oude planken moeten nu eerst worden gereinigd, hun interne vervuiling en schildering worden gefixeerd, voordat zij esthetisch kunnen worden bijgewerkt.

De steiger

Gert van Kleef is belast met het organiseren van de sloop van de steiger. Deze zal op 4 juli beginnen. De steiger wordt dan eigendom van de aannemer die de demontage zal uitvoeren. Omdat dit het verslag is voor het een-na-laatste tweemaandelijks overleg, volgt hier nog een laatste ontboezeming over die voorgenomen afstoting van de steiger.

De Laurenskerk is in de jaren 1991-1996 geconsolideerd en de toen uitgestelde vervanging van de leien is inmiddels ook uitgevoerd. Toch zijn er nog zwakke punten in het gebouw, zoals de openstaande pen-en-gat-verbindingen in enkele ribspanten van het schip. Deze waren aanleiding mij in 2006 te vragen de stabiliteit van die kap te onderzoeken en mijn bevindingen op schrift te stellen. Dat verslag heb in 2007 voltooid onder de titel *Het schip van de Laurenskerk in Alkmaar, De verankering van de kap en de stabiliteit van de lichtbeuk*. Nadien is er allerlei in die kap veranderd. De 17^e-eeuwse kroonluchters werden geëlectrificeerd en kwamen te hangen aan ijzerconstructies die rusten op de balken van de bovenste spanten. Die ijzerconstructies dragen ieder een elektrische motor met ketting waarmee de kroon op en neer kan worden bewogen. Dit laatste om bij bepaalde gebeurtenissen geen last van de kroonluchters te hebben. Men hoefde geen paragnost te zijn om te kunnen voorspellen dat de kroonluchters meteen op de grootste hoogte kwamen te hangen om daarna nooit meer op de juiste hoogte terug te keren. De meest westelijke lichter hangt dus permanent voor het rugpositief van het orgel. Het is geen gezicht.

De in mijn rapport aangewezen minpunten in de kapruimte zijn vorig jaar door Ed Kueter versterkt. Hij heeft al het ijzerwerk van Van der Kloot Meijburg vastgezet en de al veel eerder aangebrachte grote klampen tegen de verbindigen van de dekbalken en de kapstijlen weer met bouten stijf tegen elkaar geklemd. De opgelegde balken heeft hij met extra verticale schroefankers strak aan elkaar verbonden. Met dezelfde toevoegingen heeft hij enige korbelen aan balk of opgelegde balk vastgezet.

Net als bij alle voorgaande gelegenheden is de kapconstructie boven het gewelf opnieuw verstijfd terwijl de overbelaste verbindingen tussen stijl en korbeel van de gewelfspanten

aan hun lot zijn overgelaten omdat zij vanuit de kap niet zijn te bereiken. Deze overbelaste verbindingen, die aanleiding waren mij de kap te laten onderzoeken, zijn nog even zwak terwijl zij nog steeds de klappen van de wind moeten opvangen die de verstijfde kap erboven aan ze doorgeeft.

Dan het strokenbeschoot van Van der Kloot Meijburg. Dit kiert overal en op vele plaatsen heeft het niet kwartiers gezaagde eikenhout zich uit de de vastgespijkerde stand losgewrikt. Ook aan dit beschoot kan niets vanuit de kapruimte worden verbeterd.

Dat de windbelasting meestal noordwaarts is gericht blijkt uit de scheefstand van de noordelijke lichtbeukwand. Het is ook te zien aan de vervorming van het beschoot in de noordoostelijke en noordwestelijke zwikken van de viering. De door Van der Kloot Meijburg aangebrachte verzwaring van de onderbouw van de kruistoren komt hier samen met de oorspronkelijke kapconstructie waarvan de kilkepers aan deze zijde eveneens door overbelasting zijn gescheurd.

Het is buitengewoon jammer dat de steiger nu voor een appel en een ei verdwijnt terwijl dat steigermateriaal voor het nog te verrichten herstel en het onderhoud van de kerk zo nuttig had kunnen zijn.

WHW, 20 april 2011, voor het overleg op de 22^e.

Laurenskerk Alkmaar. De verwijdering van enige tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg geïntroduceerde vrijpostigheden.

In 2003 kon na lange vertraging eindelijk worden begonnen met de restauratie van het gewelf in de koorsluiting en het herstel en de terugplaatsing van het gewelf in het noordertransept. In overleg met Piet Verhoeven, Hoofd van de afdeling Monumentenzorg en Archeologie in Alkmaar, en Huub Kurvers, adviseur voor de schilderkunst van de Rijksdienst, was besloten het werk niet te verzwaren met genotuleerde vergaderingen maar te bespreken in een tweemaandelijks overleg. Over de verstreken twee maanden zou door mij steeds een verslag worden opgesteld met vaste indeling. Huub Kurvers nam voor het laatst op 16 april 2005 aan het overleg deel, ging met pensioen. Bernice Crijns nam zijn taak in Alkmaar over en was voor het eerst present tijdens de bespreking op 10 november 2005. Tijdens het volgende overleg, op 9 februari 2006, bracht zij de verwijdering van de vier door Gerhard Jansen in het koorgewelf aangebrachte emblemen ter sprake. Omdat er meer vrijpostige bedenksels zijn opgeruimd, wil zij de argumenten daarvoor op schrift gesteld zien. In chronologische volgorde is er over de sanering al het volgende vastgelegd.

Direct na het terugvinden en fotograferen van het in Amsterdam te vondeling gelegde gewelfbeschot uit het noordtransept, is daarover op 10 januari gerapporteerd. Dit signalement is opgenomen in het restauratieplan met kostenraming dat in de definitieve versie van 18 oktober 2000 is ingediend voor het verkrijgen van subsidie (p. 8-9). In de toelichting van de esthetische afwerking van het herstellende gewelf staat wat er van de oude reparaties of sporen daarvan zal worden gehandhaafd en wat niet (p. 13). Laatste alinea van de toelichting:

“De fantasie-manchetten op de kruispunten van de ribben zouden moeten worden verwijderd waarna de kepers op de ribben weer iets kunnen worden opgehaald. Zodoende zou het noordtransept als pars pro toto voor het gehele gewelf weer zijn tot 1885 behouden oorspronkelijke karakter hebben herkrege met behoud van de opmerkelijke herstellingen uit 1830.”

In *De Sint Laurens in de steigers. Bouwen, beheren en restaureren van de Alkmaarse Grote Kerk* van 2002 heb ik, onder de titel *Het in 1885 verdonkeremaande gewelf uit de Sint Laurenskerk*, het teruggevonden beschot nader beschreven en gereconstrueerd hoe er vanaf 1885 met het Alkmaarse gewelf is gesold. In 1913 heeft een bij het uitnemen van het gewelf in 1885-1886 betrokken timmerman vier door hem achtergehouden fragmenten alsnog te koop aangeboden bij het Rijksmuseum. Het waren de stukken die in *Glans en Glorie van de Grote Kerk* (1996) bij het artikel van Wouter Kloek staan afgebeeld. De paragraaf over de lotgevallen in mijn artikel uit 2002 eindigt aldus:

“Dit restant uit het zuidtransept moet al in 1925, tegelijk met Het Laatste Oordeel, naar Alkmaar zijn teruggekeerd. “Het stond model voor de reconstructie van het oude decoratieve schilderwerk die in 1942 in het koor werd geschilderd op de kleine plankjes die toen voor het vervangen beschot uit 1886 in de plaats kwamen. De in het authentieke materiaal uit het zuidtransept afgebeelde attributen, verwijzingen naar de daar opgestelde

altaren, werden klakkeloos in de reconstructie op het koorgewelf overgenomen.” Toen wij een jaar later met de restauratie konden beginnen was ons standpunt ten opzichte van die misleidende aanwezigheid dus duidelijk en er had niemand bezwaar tegen gemaakt.

In verslag nr 11, geschreven voor het tweemaandelijks overleg op 16 februari 2005, staat: “In het noordertransept zijn alle indianen-manchetten uit 1942 met een krabijzer verwijderd.”

In verslag nr 16, besproken tijdens het naar 9 februari 2006 verschoven overleg, staat:

”Eind november, toen het zelfs voor meten en tekenen te koud was, is het koor bevrijd van de misplaatste en mistekende nabootsing van de misdoek, het kruis en de zeilboot. De hoorn was al in maart verwijderd [acht maanden eerder dus]. Alle vier misbaksels staan paginagroot afgebeeld bij genoemd artikel in Glans en Glorie.” Dit kreeg een vervolg in verslag nr 17 van 3 april 2006:

“Tijdens dit overleg [9 februari] kwam Bernice terug op de verwijdering van de misplaatste copieën van vier emblemen uit het zuidertransept. Zij miste daarover een duidelijk moment van beslissing. Piet viel haar hierin bij. De repliek van WHW stoelde op de analyse van de gang van zaken en het feit dat deze gedurende de afgelopen drie jaren uittentreuen was toegelicht:

De vier verwijderde emblemen waren tijdens de vorige restauratie in het koorgewelf geïntroduceerd. Het waren mistekende copieën van emblemen die te zien waren geweest op restanten van het gewelf uit het zuidertransept. Hun aanwezigheid hing samen met de vroegere direct daaronder geplaatste altaren in het zuidertransept. Hun nabootsing in het koor was dus in flagrante tegenspraak met de geschiedenis van de kerk en was daarom niet te rijmen met de weloverwogen restauratie en terugkeer op de authentieke plaats van het teruggevonden gewelfbeslot met soortgelijke oorspronkelijke emblemen in het noordertransept. Daarom zijn de vrijpostigheden in kwestie verwijderd.

Maar even zo goed: Waar mogelijk zal in het vervolg een ingreep tevoren ter overweging op tafel worden gelegd. Hierbij moet wel worden bedacht dat er dagelijks beslissingen worden genomen en dat dit gebeurt door degenen aan wie het werk is toevertrouwd op grond van een deugdelijk bevonden uitgangspunt voor de benadering van het werk, een benadering waarvan de consequenties voortdurend op de steiger worden toegelicht aan wie het maar horen wil.”

Pro memorie: Inmiddels was Luuk Veneman aangetreden als hoofd van de gemeentelijke Monumentendienst, maar zijn met voortijdig pensioen vertrokken voorganger Piet Verhoeven nam, nu als adviseur van de Stichting Behoud (opdrachtgever), aanvankelijk weer aan de besprekingen deel.

Nog eens:

Waar tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg toegevoegde schilderachtigheden in conflict zijn met de schildering van Jacob Corneliszoon van Oostsanen in de koorsluiting en het teruggekeerde gewelf in het noordtransept, kunnen zij niet anders dan als hinderlijke verwarrende toevoegingen worden beschouwd die, net als de glanzende vernis en de verkeerde retouches, moeten worden verwijderd. Tijdens de restauratie zijn daarom de volgende vrijpostigheden ongedaan gemaakt. Enige daarvan zijn hier al genoemd:

De manchetten in het noordtransept en de enkele manchet op de nokrib tegen de koorsluiting

De manchetten horen niet in een houten tongewelf als in Alkmaar en zijn pure verzinsels tegen beter weten in. Zij zijn strijdig met de kepersversiering die overal nog door de bedekkende verf van 1886 schemert. Dat moet dus ook voor wie de beschrijving van Bruinvis had gemist duidelijk zijn geweest. Er had gekozen kunnen worden uit niets doen aan die overgesausde ribben of in ere herstellen van de doorschemerende kepers. De introductie van de manchetten was zowel historisch als stilistisch onverdedigbaar in een restauratie.

De in felle kleuren en dikke olieverf uitgevoerde manchetten uit 1942 lieten een overschildering met een matte krijtgrond niet toe. Zij zouden daarom met een andere verf apart moeten worden weggewerkt en de daarop aan te brengen kepers zouden eveneens in een bindmiddelrijke verf moeten worden uitgevoerd. Bij de eerstvolgende restauratie zou het materiaalverschil tot onderzoek leiden waarbij dan de creaties van Jansen als interessante ontdekkingen tevoorschijn zouden worden gebracht. Men hoeft geen pessimist te zijn om zulke flaters te vrezen als materiaalonderzoek zonder stijlkennis of historisch inzicht de koers van een restauratieplan bepaalt. Ik heb het zien gebeuren. Daarom zijn de manchetten in het noordtransept en de enkele manchet tegen Het Laatste Oordeel met de verfkrabber tot op het hout verwijderd. Het knalgroen van laatstgenoemd exemplaar vormde een hoogst irritant accent boven tegen Het Laatste Oordeel.

De in het koorgewelf naast Het Laatste Oordeel aangebrachte emblemen

Deze emblemen waren door Jansen ontleend aan de in 1925 vanuit het Rijksmuseum naar Alkmaar teruggebrachte fragmenten van het beschot uit het zuidtransept. Zij zijn verwijderd omdat hun aanwezigheid misleidend is. De argumentatie is in 2006 op schrift gesteld en is hier al geciteerd. Zij waren in bruine beits geschilderd en zijn, om dezelfde redenen als hierboven bij de manchetten genoemd, met de verfkrabber tot op het hout verwijderd. Het oorspronkelijke materiaal is in 1941 misbruikt om de leemtes boven de op de punt staande vakken van Hel en Hemel te vullen. Omdat in twee van de misbruikte planken de voet en de stijl van het kruis-embleem te zien waren gekomen en deze onderdelen zich, zeer verwarrend, precies boven de omhoog gerichte hand van de duivel op de galg bevonden, zijn de betreffende twee oude planken deze winter weer uitgenomen en door nieuwe vervangen. De oorspronkelijke planken moeten een plaats krijgen in een permanente opstelling van bouwfragmenten in de kerk of in het gewelfdeel waaruit zij afkomstig zijn: het vierde oostelijke^{viii} gewelfvak in het zuidtransept. Deze ingreep staat vermeld in verslag 43 van 9 februari 2011.

De decoratie op het met het kwarthol afgewerkte front van de blokkeels in de koorsluiting

Terwijl de adelaar, symbool voor Johannes Evangelist, door beeldhouwer N. van der Schaft in 1941 exact naar het verzwakte en nu in het museum bewaarde origineel werd

^{viii}er stond per vergissing westelijke

gecopieerd, kreeg Jansen de vrijheid het kwarthol in de nieuwe blokkeels boven de vier evangelisten te voorzien van een decoratie van eigen vinding. Het werden op de punt gestelde driehoeken, omgeven en ingevuld met knalgroen, felgeel en oranjemenie. Zoals in herinnering gebracht in verslag 39 van 16 juni 2010, was al besloten deze decoraties te verwijderen omdat zij zich direct onder Het Laatste Oordeel bevinden en deze schildering ernstig storen. Zij waren bovendien stilistisch in conflict met de vroeger ook hier aanwezige kepersversiering op de ribben. De dikke harde verf van Jansen is tot op het hout verwijderd.

Het rood en het bruin op de gewelfribben in de koorsluiting

Dat het in 1941 bekend was dat de ribben met een kepersversiering waren afgewerkt, is ook te zien aan de manier waarop die in de koorsluiting werd weggewerkt. Getuige de uit het oppervlak van de ribben opstaande houtrafels is, met hetzelfde gereedschap waarmee nu de meest hinderlijke verzinsels uit 1941-1942 zijn verwijderd, in 1941 op grove wijze geprobeerd om de vroegere aanwezigheid van kepers op de ribben in de koorsluiting onzichtbaar te maken. Desondanks zijn van vele kepers de omtrekken en de kleurverdeling herkend. Het in 1942 opgebrachte grijzigbruin op de peerkraal en het rood erboven suggereren een oorspronkelijke op de gewelfschildering afgestemde afwerking en dat is misleidend. De voorstelling was tot 1885 te zien door het gekeperde raster van ribben die de structuur van het gewelf markeren.

Tot zover deze toelichting. Nadere berichten volgen in het restauratieverslg.

Willem Haakma Wagenaar, Amsterdam 10 april 2011

**Restauratie van de gewelfschilderingen in de Laurenskerk. 46^e en laatste verslag.
De werkzaamheden in de periode 22 april – 24 juni 2011.**

Bezoek

Nadat het bestuur van de Stichting Behoud een eigen adviseur had laten kijken naar de proef-opstelling van Van Houweninge's LED-verlichting, koos het voor een door Philips te leveren alternatief. De vooruitzichten van deze keuze vielen bij de demonstratie van het Philips-materiaal op 3 mei zo tegen dat het bestuur ons enkele dagen later liet weten alsnog terug te keren naar de aanvankelijke keuze. Gelukkig maar.

Schrijfster Rasha Peper heeft een roman geschreven waarin de Laurenskerk en de voorstelling van het Laatste Oordeel een bepalend decor vormen. Zij wilde weten wanneer de restauratie klaar zou zijn, om dat in het boek te kunnen vermelden. 12 mei kwam zij op mijn uitnodiging de schildering van dichtbij bekijken. Haar boek verschijnt in augustus. Henri Defoer, oud-directeur van het Museum Catharijneconvent in Utrecht, verscheen op 9 juni. Hij was enthousiast over wat er na zijn bezoek in maart 2004 was verbeterd en deelde mijn mening dat de schim boven in vak 4 weer herkenbaar zou moeten worden als de duif, beeld voor de Heilige Geest.

10 juni ontvingen wij twaalf collega's van de vereniging Restauratoren Nederland. Ramses had voor deze gelegenheid een mooi overzicht gemaakt van zijn aandeel in het werk en toonde dat op een scherm op de steiger in het transept. De meesten waren vooral in de technische uitvoering van het werk geïnteresseerd.

23 juni bracht Bram een groot aantal collega's van de Gemeente omhoog om voor het laatst het nu vrijwel voltooide werk te bekijken. Zij vroegen waar onze namen stonden of kwamen te staan. Antwoord: Wij hebben met veel moeite de honderden namen weggewerkt die in de 19^e eeuw op het gewelf waren neergezet. Wij zouden, met onze namen daarvoor in de plaats, het begin hebben gemaakt van weer zo'n haag van namen. Hoe groot de verleiding is, kun je in de kapruimte ervaren.

Restauratie van het koorgewelf

De gewelfribben hebben hun kepers terug. Uitgaande van de teruggevonden oorspronkelijke omtrekken, eerder al met een spijker ingetikt, zijn de omtrekken van de kepers met houtskool aangegeven op een nieuwe krijtgrond. Leonieke heeft vervolgens het rood en het geel ingevuld en de kepers zwart omlijnd. Zij en Trees hebben het geheel tenslotte getemperd met een transparante laag omber. Krijtgrond en de daarop aangebrachte decoratie zijn gebonden met verdunde siliconenhars-emulsie. Tot het weer aanbrengen van de kepersversiering was al lang geleden besloten. Het besluit is toegelicht in mijn notitie *Laurenskerk Alkmaar. De verwijdering van enige tijdens de restauratie-Van der Kloot Meijburg geïntroduceerde vrijpostigheden*, 10-4-2011, p.3-4.

Harriët en ik hebben in alle vakken nog verbeteringen aangebracht. Zo is de rommeligheid in de lucht achter de fontein met de pissende jochies met retouches op de meest gesleten plekken verdwenen waardoor de plasticiteit van het in enkele verfstreken neergezette drietal vanzelf is teruggekeerd. De baldakijn boven de tronende God-figuur is aangevuld op basis van de baldakijns in Jacob Corneliszons' serie houtsneden van 1507. De door Jansen als wimberg opgevatte vorm waarop hij een centrale pinakel plaatste maakte zijn in bruin uitgevoerde aanvulling zeer onwaarschijnlijk. De V-vorm moet deel zijn geweest van een doorvlechting zoals die in de baldakijns in de houtsneden voorkomt.

Sinds tweede Pinksterdag fladdert de Heilige Geest weer boven de stralenbundels die de omhooggevoerde zielen in vak 4 begroeten.

Het gelaat van Christus op de gewelfschotel is in gearceerde retouches hersteld. De pinakelstralen heeft Edwin gerepareerd. Enkele ontbrekende details in de hogels zijn in eikenhout aangevuld en bijgesneden. De vlamstralen zijn weliswaar plat maar hebben de juiste golving. Breuken en enkele verminkingen aan de punten zijn verholpen. De constructie van de schotel is voorzien van een dekschijf waaraan de stralen zijn vastgelijmd. Hun door de vele spijkers en schroeven verzwakte onderkanten zijn tevoren versterkt met aangelaste blokjes eikenhout. Leonieke heeft de stralen en het lijstprofiel om de schotel verguld. De schotel en de dekschijf met de stralen moeten nog worden gekoppeld met bouten. De ophanging gebeurt zoals aangegeven in het rapport over de schotels uit het transept (juiste titel: *De gewelfschotels in de Laurenskerk van Alkmaar*, 14-6-2009).

In alle montagepunten zijn nu roestvaste Torx-schroeven gedraaid. De tevoren geruwde koppen zijn in de kap gegrondeerd en daarna met acrylverf geretoucheerd.

Het oppervlak van de in de jaren negentig bruin gebeitste muurplaten is geschuurd om het te kunnen afwerken met een schrale krijtgrond. In hun bruine staat kleefden zij aan de eveneens donkere onderkant van de schildering en verstoorden daardoor het compositorische evenwicht. Zoals we van Bruinvis weten, waren de oorspronkelijke muurplaten op de gebruikelijke wijze versierd met om een staf gewikkeld lofwerk. Zo'n decoratie is mooi bewaard op de onderkanten van balken, korbelen en loopbrug in de kerk van Naarden. Helaas heeft in de Laurenskerk geen van die oorspronkelijke onderdelen de restauraties na Bruinvis overleefd.

Restauratie van het transeptgewelf

In de vakken N3 en N7 zijn de in het vorige verslag genoemde twee paren oude planken, na consolidering, op hun plaats in het gewelf gemonteerd en in de kap geretoucheerd. Het voor die inpassing vrijwel geheel gedemonteerde vak N7 had Edwin meteen weer herplaatst. Hij heeft ook de nieuwe onderste planken met de oude oogscharnieren bevestigd. Daarbij is het langste lid op de vaste plank geplaatst, het kortere op de draaiende plank beneden. Aan de afdrukken en spijkergaten op de bewaardgebleven oude planken was te zien dat het zo geweest is. In de jaren negentig is de stand omgedraaid waartoe van het langste lid het uiteinde werd omgebogen of afgebroken als het klem liep tegen de muurplaat.

De zwarte gipsplaatschroeven zijn vervangen door roestvaste Torx-schroeven. Zij zijn nu in alle montagegaten aangebracht, behalve daar waar zich erachter een leemte bleek te bevinden. Die gaten zijn gevuld met zaagsplamuur en bijgeschilderd. De koppen van de 6000 Torx-schroeven waren tevoren geruwd op de schuurschijf van de Hegner-zaagmachine. Zij zijn met vereende krachten in de kap met een metaalverf gegrondeerd en bijgekleurd met acrylverf.

Trees heeft de kleur in het lofwerk in het door haar uitgevoerde vak D iets versterkt en vervolgens het wit in de buitenste blaadjes iets getemperd omdat zij teveel als een rij oplichtende knopen werkten. Met Leonieke heeft zij het nieuwe werk in de vakken A,

B en N2 nog wat in toon en kleur aangepast en resterende kleine invullingen nabij de nokribben afgewerkt.

De muurplaten zijn op dezelfde wijze behandeld als in de koorsluiting. In het transept zouden zij anders als een donkerbruin lint afsteken tegen het asgriuwe gewelf en de lichte natuurstenen lijst waarop zij rusten.

De Maria-figuur in N2 heeft Harriët weten te verbeteren door de plooi in de door lekkage sterk vervaagde mantel iets op te halen. De figuur heeft zo plasticiteit herkrege, is niet meer een donker silhouet met zwaarden en mooi getekend gezicht erboven.

De onderdelen van de vier gewelfschotels zijn door Edwin hersteld. De stralen zijn op nieuwe dekschijven gelijmd. De schotels zijn er met koperen bouten aan bevestigd.

Leonieke heeft de pinakelstralen en de nieuwe vlamstralen tevoren voorzien van een grondverf en afgewerkt met een olieverguld. Het lijstprofiel van de schotels is eveneens verguld. De gehavende 19^e-eeuwse rozetten op de schijf binnen dat profiel verbergen plamuurpokken op verroeste spijkerkoppen en met hun berlijns blauw en gemeen groen zijn zij nooit deel geweest van het nu teruggekeerde gewelf. Daarom zijn voor de schotels vier schijven uit triplex gezaagd die binnen het lijstprofiel vallen en zo dat kwetsbare 19^e-eeuwse werk onberoerd afdekken. Deze afdekschijven zijn afgewerkt met simpele rozetten in zwart en rood. Oorspronkelijk zullen dergelijke rozetten, maar dan gesneden uit eikenhout, op de schijf bevestigd zijn geweest. Dit fragiele snijwerk is uiteraard verloren gegaan bij de demontage van de schotels toen zij ook hun geprofileerde vlamstralen kwijtraakten en met platte stralen opnieuw in elkaar werden gezet, zonder dekschijven aan bovenzijde.

Om de retouches op het oude werk en het zwart op het nieuwe hout wat bestendiger te maken tegen vochtigheid, heeft Edwin het schilderwerk nog eens met een fijn verstoven oplossing van Mowilith 35/73 in isopropanol + water gefixeerd.

De laatste handelingen

De hier beschreven werkzaamheden werden met elkaar voltooid, terwijl ook het niet meer benodigde materiaal, gereedschap en verlichting op de geschikte momenten van de steigers naar beneden moest worden gevierd, tegelijk overlegd moest worden met degenen die de afbraak van de steiger voor hun rekening zullen nemen, met degenen die de voeding voor de aan te brengen verlichting moeten verzorgen en met degenen die de gedemonteerde relingen moeten herstellen maar ook moeten aanvullen om het levensgevaar voor de toekomstige verzorgers zo klein mogelijk te houden. Gelijktijdig moest ook Joop Elsinga de verlangde foto's van het gewelf in transept en koorsluiting maken en dat kon niet als wij er nog werk aan te verrichten hadden. In de een-na-laatste week moest de uitvoering van het werk bovendien rekening houden met het orgelfestival, niet alleen de concerten maar ook het oefenen, stemmen, en de lessen en lezingen in Euro-engels, afgewisseld met voorspelen op de orgels. Het mooist vond ik de In nomine IX van John Bull.

Willem Haakma Wagenaar, 26 juni 2011, voor de presentatie van het vrijwel voltooide werk op maandag de 27^e.

Uitgave Haakma Wagenaar & van den Brink restauratie

Edwin van den Brink
Mariastraat 13
3511 LN Utrecht

06 54 96 47 18
edbrink@planet.nl
www.gewelfschilderingalkmaar.nl

Ontwerp www.debranding.eu

Productie Edwin van den Brink

Samenstelling Edwin van den Brink

Tekst Willem Haakma Wagenaar

Foto omslag Joop Elsinga

Utrecht, 22 februari 2012

